
प्रकाशकः—शुंशीराम, मालिक, लाला मेहरचन्द
लक्ष्मणदास संस्कृत पुस्तकालय, लाहौर.

प्रिन्टरः—विनायक बाळकृष्ण परांजपे. नेटिव
ओपिनियन प्रेस गिरगांव, मुंबई.

प्रस्तावना.

दिनकीग्रन्थपारिशिलनसमये (स्पष्टं चेदमाकरे) इति ग्रन्थे दृग्गोचरे सति अस्ति कणादसूत्रोपरि किञ्चिद्भाष्यमिति ज्ञानाङ्कुरो-
-भम इति समजानि, पुनश्च (सू० ४।१।१०) शङ्करमिश्रकृतवैशेषि-
कसूत्रोपसंस्कारे (प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि) इत्या-
दिग्रन्थं पर्यालोचयता प्रशस्तदेव इति भाष्यकर्तुर्नाम स्यादित्यन्वमायि,
अनन्तरं चैतदुपलब्धये बहुशः प्रयतमानेनैकदा श्रीरणजितसिंहपूज्य-
पादश्रीमद्गोस्वामिभद्रसूदनपुरस्तकालयस्थपुरस्तकसूचीपत्रं विदधता इदं
यशस्तं प्रशस्तदेवभाष्यं समप्रापि ।

अस्य निर्माता श्रीमानाचार्यः । विविधाहि सत्त्वाचार्याणां निर्माण-
प्रणालीति बोधयन्नाभिनवरीत्यैव निखिलसूत्ररहस्यं संगृह्य संकृदेव
मनसि निघाय विनैवाऽवतरणप्रतीकादिधारणं सूत्रार्थप्रतिपादकं त-
च्छायारूपमन्याभिनवग्रन्थमिव पदार्थधर्मसंग्रहनामकं भाष्यं निर्मित-
वान् । कृतवाञ्छं निजनामग्रन्थनाम च सार्थकम् । यद्यपि प्रतीका-
दिधारणमन्तरा न ज्ञायते कस्यकस्यसूत्रस्य किञ्चिन्भाष्यमिति तद्यपि
न्यास्येयन्याख्यानुपेधेन विद्वाद्भिरुहनीयं । प्रदर्शयिष्यामि च प्रायः
पूर्वाऽपरसूत्राणां यथासम्भवं भाष्यसंयोजनमवष्टिष्येयाम् ॥

प्रशस्तपादप्रशस्तदेवइत्येवं भाष्यकर्तुर्नामदर्शनाङ्कुरोत्तमसूत्रैतदुप-
न्यपर्यालोचनतश्च संभाव्यते गौतमस्यैव नामान्तरं प्रशस्तपाद इति ।

एतत्संस्करणावसरे पुस्तकत्रयमुपलब्धमासीत्

१—पु—श्रीमद्गोस्वामिभद्रसूदनपुरस्तकालयस्थमार्तिजीर्णं प्रायः
शुद्धं च,

२—पु—श्री.....स्य काश्मीरस्थालिपीलिखितमशुद्धतरय,

३—पु—निश्चलदासपुरस्तकालयस्थं प्रायः शुद्धम्.

तत्रायन्ताऽशुद्धतरत्वादितीयपुस्तकपाठोऽत्र न धृतः। प्रायः मध-
 नपुस्तकपाठो मूले धृतस्तृतीयपुस्तकपाठभेदस्त्वथष्टिप्यण्यां प्रदर्शितः
 संस्कृत्य चेदं मुद्रणायनिजमित्रमिहिरचन्द्रहस्ते समर्पितम्।
 श्रीवैद्यराजश्रीमदिलेरामसूरिभ्रातृश्रीद्वेवर्कानन्दनात्मजो जालन्धरवै-
 दिकपाठशालामुख्याध्यापकः

श्रीकृष्णशास्त्री.

श्रीः ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससि-
द्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ तद्वचनादाशयस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ धर्मवि-
शेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायु-
राकाशं कायो दिग्गत्वा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ रूपरसगन्धस्पर्-
शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः
सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ लक्षेपणमपक्षेपण-
माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥ सदनित्यं द्रव्यक-
कार्यं कारणं सामान्यविशेषादिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥
द्रव्यगुणयोः सनातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ द्रव्याणि द्रव्या-
न्तरमारमन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥ कर्म कर्मसाध्यं न वि-
द्यते ॥ ११ ॥ न द्रव्यं कार्यं कारणं च भवति ॥ १२ ॥ उभयथा
गुणाः ॥ १३ ॥ कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ क्रिमागुणवत् सम-
वायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ द्रव्याश्च द्रव्यगुणवान् संयोग-
विभागेष्वकारणमनेपक्षे इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागेष्वनेपक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ द्रव्यगुण-

(१) भेतिव.

(२) पदार्थानामिति न.

(३) द्रव्याश्रयोऽगुणवान् संयोगविभागानेन कारण एव.

(४) संयोगविभागयोः एव.

कर्मणा द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ तथा गुणः ॥ १९ ॥ संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ गुणवैध्वम्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्-क्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुद्देशेपणम् ॥ २९ ॥ संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणाभावात् कार्याभावः ॥ १ ॥ न तु कार्याभावात् कारणभावः ॥ २ ॥ सामान्यं विशेष इति बुद्धपेक्षम् ॥ ३ ॥ भावोऽनुत्तरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ अन्यत्रान्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुण ॥ ९ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ सदिति लिङ्गविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैषी भावः ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवा स्निग्धा ॥ २ ॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः

(१) द्रव्य कारणे षा

(२) यथा षा

॥ ४ ॥ त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ सर्पिर्नन्तुमथूच्छिष्टानामग्नि-
संयोगावद्ब्रह्मद्विः सामान्यम् ॥ ६ ॥ त्रपुत्तीसलोहरनतसुवर्णानाम-
ग्निंसंयोगाद्ब्रह्मद्विः सामान्यम् ॥ ७ ॥ विषाणी ककुद्धान् प्राप्ते
वाल्ग्विः साक्षावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ स्पर्शश्च वायोः
॥ ९ ॥ न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ अद्र-
व्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ त्रित्यावत्त्वाद् गुणत्रयाच्च ॥ १२ ॥
अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वे
लिङ्गम् ॥ १४ ॥ वायुसाक्षिके प्रत्यक्षाभावाददृष्टं लिङ्गं न विद्यते
॥ १५ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्च विशेषः ॥ १६ ॥ तस्मादागमिकम्
॥ १७ ॥ संज्ञाकर्म स्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षप्र-
वृत्तात्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ निष्कर्मणं प्रवेशनमित्याकाशस्य
लिङ्गम् ॥ २० ॥ तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ कारणा-
न्तरानुबल्लसिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥
कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ कार्यान्तराद्गर्भा-
वाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च
नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥ परिशेषाल्लिङ्गमात्रशस्य ॥ २७ ॥
द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुना व्यासृयते ॥ २८ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ २९ ॥
शब्दलिङ्गाविशेषाल्लिशेषाल्लिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ तदनुविधानादेकपृ-
थक्त्वं चेति ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममहान्हिकम् ॥

पुष्परहस्योः सति सज्जिर्षे गुणान्तराद्गर्भाविषो वल्ले गन्धभात्र-
लिङ्गम् ॥ १ ॥ व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ एतेनोष्णता
व्याख्याता ॥ ३ ॥ तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ अप्सु शीतता ॥ ५ ॥
अपरस्मिन्परं युगवत् चिरं सिद्धमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ द्रव्य-
त्वनिःश्वले वायुना व्यासृयते ॥ ७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥ नित्ये-
ष्यभावादनित्येषु भावात् कारणे कालसृयति ॥ ९ ॥ इत इदमिति

यतस्तद्विश्य लिङ्गम् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुना व्याख्याते
 ॥ ११ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥ कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥
 आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ तथा
 दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ एतेन दिग्न्तरालानि व्या-
 ख्यातानि ॥ १६ ॥ सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सं-
 शय ॥ १७ ॥ दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च
 ॥ १९ ॥ विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ श्रोत्रग्रहणो योऽर्थ-
 स शब्दः ॥ २१ ॥ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा
 दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥ एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ नापि कर्मा-
 ऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥ गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्माभिः सावर्ष्यम्
 ॥ २५ ॥ सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ नित्यवैवर्ष्यात् ॥ २७ ॥
 अनित्यश्चाय कारणतः ॥ २८ ॥ न चासिद्धं विज्ञारान् ॥ २९ ॥
 अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ संयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनि-
 ष्पात्तिः ॥ ३१ ॥ लिंगाच्चानित्य शब्दः ॥ ३२ ॥ द्वयोस्तु प्रवृ-
 त्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ सम्प्रतिपत्तिभा-
 वाच्च ॥ ३५ ॥ सन्दिग्धा सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ संख्याभाव सा-
 मान्यतः ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो-
 ऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ कारणाज्ञानात्
 ॥ ४ ॥ कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ अन्यदेव हे-
 तुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥
 संयोगेसमवाय्येकार्थसमवायिरिरोधि च ॥ ९ ॥ कार्य कार्यान्तरस्य
 ॥ १० ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥
 भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥ प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ अप्र-
 सिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥ यस्मादवि-

याणी तस्माद्ब्रह्मः ॥ १६ ॥ यस्माद्विषाणी तस्माद्ब्रह्मिति चानैकान्ति-
कस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे वाचिष्यते त-
दन्यत् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे, परत्र लि-
ङ्गम् ॥ १९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भवोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥
तस्य द्रव्यवनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ प्रयत्नाद्यौगपद्या-
ज्ज्ञानाद्यौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥ प्राणापाननिमेषोन्मेषनीवनम-
नोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि
॥ ४ ॥ तस्य द्रव्यवनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ यज्ञदत्त
इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥ सामा-
न्यतो दृष्टाद्याविशेषः ॥ ७ ॥ तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ अहमिति
शब्दस्य व्यतिरेकात्तागमिकम् ॥ ९ ॥ यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं
यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥ दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढतात् प्रत्य-
क्षत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युप-
चाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ सन्दिग्धस्तुपचारः ॥ १३ ॥ अह-
मिति प्रत्यगात्मनिभावात् परत्राभावाद्यन्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥
देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्ययसोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥
सन्दिग्धस्तुपचारः ॥ १६ ॥ न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तकिष्णुभि-
वयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वय-
तिरेकाद्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ सुखदुःखज्ञाननि-
वृत्त्यविशेषाद्देशात्म्यम् ॥ १९ ॥ व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥
आस्तमामवर्थाच्च ॥ २१ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

मदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ का-
रणभावात् कार्य्यमात्र ॥ ३ ॥ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः

॥ ४ ॥ अविद्या ॥ ५ ॥ महत्स्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः
 ॥ ६ ॥ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः
 ॥ ७ ॥ अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥
 तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ तस्याभावादप्यभिचारः
 ॥ १० ॥ सङ्ख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वापरत्वे
 कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥ अरूपिष्वचाक्षु-
 षाणि ॥ १२ ॥ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
 तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममान्दिकम् ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्
 ॥ १ ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न वि-
 द्यते ॥ २ ॥ गुणान्तराप्रारुर्भावाच्च न व्यात्मकम् ॥ ३ ॥ अणुसं-
 योगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिज-
 ॥ ५ ॥ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥
 समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ सन्त्ययो-
 निजाः ॥ १० ॥ वेदालिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमान्दिकम् ॥

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ तथा हस्तसंयोगाच्च
 मुसले कर्म ॥ २ ॥ अभिघातने मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं
 हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ अभिघा-
 तान्मुसलसंयोगाद्धम्ने कर्म ॥ ५ ॥ आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥
 संयोगमात्रे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ नोदनविशेषाभावात्तौर्ध्वं न
 तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ प्रयत्नविशेषात्तौदनविशेषः ॥ ९ ॥ नोदन
 विशेषाद्दुदसनविशेषः ॥ १० ॥ हन्तकर्मणा दारककर्मव्याप्या-
 तम् ॥ ११ ॥ तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ यत्नाभावे प्रमु-
 षस्य चलनम् ॥ १३ ॥ तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ मणि-

गमनं सूच्यमित्सर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥ हवावयुगपत् संयोग-
विशेषः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ नोदनादाद्यभिषेः कर्म तत्कर्म-
कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च ॥ १७ ॥ संस्काराभावे
गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथममान्हिकम् ॥

नोदनाभिवातात् संयोगाच्च पृथिव्या कर्म ॥ १ ॥ तद्विशेषेणादृ-
ष्टकारितम् ॥ २ ॥ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥
द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ नाड्यो वायुसंयोगाद्गरोहणम् ॥ ५ ॥
नोदनापांडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टका-
रितम् ॥ ७ ॥ अपां यातो विलपनं च तेज. संयोगात् ॥ ८ ॥
तत्र विस्फूर्जथुलिहम् ॥ ९ ॥ वैदिकं च ॥ १० ॥ अपा संयोगा-
द्विषागाच्च स्तनयित्तनोः ॥ ११ ॥ पृथिवीकर्मणा तेज.कर्म वायुकर्म
च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ अग्नेरूर्ध्वग्वलन वायोस्तिर्यक्पवन-
मणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ हस्तकर्मणा मनसः
कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ आत्मन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखं
॥ १५ ॥ तदनारम्भ आत्मस्ये मनसि शरीरस्य दुःखानाव. संयोगः
॥ १६ ॥ अपसर्पणयुपसर्पणमशितपीतसंयोगः कार्यान्तरसंयोगाश्चे-
त्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्ष
॥ १८ ॥ द्रव्यगुणकर्मनिव्यतिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ तेनसो
द्रव्यान्तरेणानवणाच्च ॥ २० ॥ दिक्काळावकाशं च क्रियावद्वैधर्म्या-
न्निष्क्रियानि ॥ २१ ॥ एतेन कर्माणि गुणाच्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥
निष्क्रियानां समनायः कर्मम्यो निषिद्ध ॥ २३ ॥ कारणं त्वसम-
वायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ कारणेन
कालः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

उद्भिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिहम्

॥ २ ॥ बुद्धिपूर्वा ददातिः ॥ ३ ॥ तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकरणत्वात् ॥ ५ ॥ तद्दृष्टमोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ दृष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ तस्य सममिन्द्रियाहारतो दोषः ॥ ८ ॥ तद्दृष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥ पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ सभे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकैर्भ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ सभे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममान्हिकम् ॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनादभ्युदयाय ॥ १ ॥ अभिषेननोपवासप्रसन्नार्थं गुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणद्विद्वयप्रसन्न-
 कालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥ चातुरायम्यमुपधा अनुसंधाश्च ॥ ३ ॥
 भाषदोष उपवाऽदोषोऽनुपवा ॥ ४ ॥ यदिदृष्टपरसगन्धस्पर्श प्रो-
 क्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ ५ ॥ अशुचीति शुचिमतिषेवः ॥ ६ ॥
 अर्थान्तरं च ॥ ७ ॥ अपतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते निय-
 मामावाद् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ असति चाभावान्
 ॥ ९ ॥ सुखाद्रागः ॥ १० ॥ तन्मदत्वात् ॥ ११ ॥ अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥
 जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥
 तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ आत्मकर्ममु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ एधिव्यादिरूपपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्य-
 त्वादनित्याश्च ॥ २ ॥ एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अप्यु-
 तेजसि वाधौ च नित्याद्द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥ अनित्येष्वनित्या-
 द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणगुणपूर्विकाः प्रधिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥
 एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ अणामहस्तश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्या-
 ख्याते ॥ ८ ॥ कारणवद्द्रव्यञ्च ॥ ९ ॥ अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च ॥ ११ ॥ एक-
 कास्त्र्वात् ॥ १२ ॥ दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ अणुत्वमहत्त्वायोरणुत्वम-
 हत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च
 गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः
 ॥ १६ ॥ एतेन दीर्घःवहस्त्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ अनित्येऽनित्यम्
 ॥ १८ ॥ नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥
 अविद्या च विद्यालिंगम् ॥ २१ ॥ विभवान्नहानाकाशस्तथा चात्मा
 ॥ २२ ॥ तदभावादणुपनः ॥ २३ ॥ गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥
 कारणे कालः ॥ २५ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममहिकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादूर्यान्तरंमेकत्वम् ॥ १ ॥ तथा पृथक्-
 त्वम् ॥ २ ॥ एकत्वैकवृथक्त्वरयोरेकत्वैकवृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वा-
 भ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न
 विद्यते ॥ ४ ॥ भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते
 ॥ ६ ॥ कार्यकारणयोरेकत्वैकवृथक्त्वाभावादेकत्वैकवृथक्त्वं न वि-
 द्यते ॥ ७ ॥ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ अन्यतरकर्मज उभय-
 कर्मनः संयोगजश्च संयोगः ॥ ९ ॥ एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥
 संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्यख्यतः
 ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥
 युतसिद्ध्याभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्यते ॥ १३ ॥
 गुणत्वात् ॥ १४ ॥ गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ निष्क्रियत्वात्
 ॥ १६ ॥ असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ शब्दार्थकसं-
 न्यौ ॥ १८ ॥ संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषः च ॥ १९ ॥
 सामयिकं शब्दादर्थनत्ययः ॥ २० ॥ एकदिक्काभ्यामेकत्रल्लभ्यां
 सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्या परमपरश्च ॥ २१ ॥ कारणपरत्वात् कारणाप-
 रत्वाच्च ॥ २२ ॥ परत्वापरत्वयोः परत्वाप त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वा-

भ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ गुणैर्गुणाः
॥ २५ ॥ इहेदमिति यत् कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥
द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥
ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु
ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा-
भावाच्चत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु
॥ ६ ॥ द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥ गुणकर्मसु गुणकर्माभावा-
द्गुणकर्मापेक्ष न विद्यते ॥ ८ ॥ समवायिनः श्वेत्याच्छ्वेत्यवुद्धेश्च श्वेते
बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥
कारणायौगपद्यत् कारणक्रमाच्च घटपटादिवुद्धीनां क्रमो न हेतु
फलभावात् ॥ ११ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथममान्हिकम् ॥

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनामिति बुद्धचपेक्षम् ॥ १ ॥ दृष्टेषु
भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ द्रव्ये-
षु पञ्चात्मस्त्वं प्रतिपिद्धम् ॥ ४ ॥ भूयस्त्वाद् गन्धस्त्वाच्च पृथिवी
गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥ सत्सत् ॥ २ ॥
असत्तः क्रियागुणव्यपदेशाभावादुर्धन्तरम् ॥ ३ ॥ सत्चासत् ॥ ४ ॥
यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतसृष्टे-
र्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽप्ये भावप्रत्यक्षताच्च ॥ ७ ॥ एते-
नाघटोऽगौरवर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अमूर्तं नाम्नीत्यनर्थान्तरम्
॥ ९ ॥ नास्तितयो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥
आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥ तथा द-

व्यान्तरेषु प्रयक्षम् ॥ १२ ॥ अममाहितान्त-करणा उपसंहतसमा-
धयस्तेषा च ॥ १३ ॥ तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥ आत्म-
समवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति ल्ह्निकम्
॥ १ ॥ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धधावयवाद्भवति ॥ २ ॥ एतेन-
शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमि-
य-
नर्थान्तरम् ॥ ४ ॥ अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ आत्मव-
नसो संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ तथा स्वप्न ॥ ७ ॥
स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ धर्माच्च ॥ ९ ॥ इन्द्रियदेषात् संस्कारदोष-
चाविद्या ॥ १० ॥ तद्दृष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥
आर्षि सिद्धदर्शनं च धर्मस्य ॥ १३ ॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विशेषाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः
॥ १ ॥ संशयनिर्णयान्तराभावाच्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ त-
योर्निवृत्ति प्रयत्नलैह्निकान्याम् ॥ ३ ॥ अभूदित्यपि ॥ ४ ॥
सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्ट-
त्वात् ॥ ६ ॥ एकदेशे इत्येकस्मिन् दिशि पृष्ठभद्रं मर्मणि तद्वि-
शेषस्तद्विशेषैर्भ्यः ॥ ७ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥ संयोगाद्वा ॥ २ ॥
कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च
॥ ४ ॥ कारणसमवायात् संयोग पश्य ॥ ५ ॥ कारणकारणस-
मवायाच्च ॥ ६ ॥ संयुक्तसमवायादपेक्षैशेषैकम् ॥ ७ ॥ दृष्टानां
दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगे ऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥ तद्वचनादाद्या-
यस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥ इति ॥

॥ ॐ मु ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य हेतुंभीश्वरं मुनिं कणादमन्वतैः ।
 पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयैः ॥ १ ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
 शेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस-
 हेतुः ॥ तच्चेन्ननेदनाभिव्यक्ताद्धर्मदेवै ॥ अथ के द्रव्यादयः प-
 दार्थाः दिश्व तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति ॥ तत्र द्रव्याणि पृथिव्य-
 सेजोवायुकाशकालदिगात्ममनांसि सामान्यविशेषसंज्ञयोक्तानि नवैव
 तद्यन्तरेकेण संज्ञान्तरानभिधानात् ॥

गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्पर्शापरिमाणापृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
 परत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश । च शब्द

१ हेतुं जगत्कारणमेतेनेश्वरसद्रूपे प्रमाणं दर्शितम् ।

२ अतः ईश्वरमगामादनु पश्चान्मुनिं प्रणम्य बह्वा अतः शिष्यजिज्ञासातः यतोहि
 शूद्रपुत्रः शिष्या उपसेदुरतो वक्ष्यत इत्यन्वयः अथवा अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी,
 अतं बुद्धिरर्थे मूलशब्दं समाहृत्येत्यर्थः ।

३ पदार्थां द्रव्यादमस्तेषां धर्मां साधर्म्यवैधर्म्यरूपा अनेन सगृह्यन्ते शास्त्रे नाना-
 स्थानेषु वितक्ता एकत्र संनलस्य कथ्यन्त इति सग्रहः ।

४ उदय ऐश्वर्यमुद्बोधो ज्ञानं तद्वैतकं निःश्रेयसं च ।

५ भावपदार्थां एव प्राधान्येनोद्दिष्टा वेदितया अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथग्

पावनितस्येश्वरस्य नोद्दिष्टा श्रेयसा, अभिधानं तेनाभिव्यक्तानमुदितास्त्रिवृत्तिलक्षण-
 स्सुखानिरीषाद्वा धर्मान्

< किञ्चेति चकार, प्रधानसुखये, वैश्वं चेति चकारो वैधर्म्यसमुच्चये ।

१ सामान्यसंज्ञा द्रव्यमित्यादिका, विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका ।

१० शूद्रकारणेति शेष, स्तोत्रेनेत्यपि ज्ञेयम् ।

११ कण्ठोक्ताः सूत्रकारेणानुधारणानुक्तयोद्दिष्टाः ।

समुच्चितास्तु गुणवद्रवत्वस्त्रेहसंस्काराऽऽष्टशब्दाः । सनैवेत्येवं चतुर्विं-
शतिर्गुणाः ॥ उत्क्षेपणाऽनक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पंचैवं
कर्माणि गमनग्रहणाद्भ्रमणरेचनस्पन्दनोद्भ्रज्वलनतिर्यक्पतनगमनोद्गम-
नादयो गमनविशेषा एव न तु जात्यन्तराणि ॥

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्चेति । तच्चानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । तत्र
परं सत्ता महाविषयत्वात् । सा चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमेव ।
द्रव्यत्वाद्यपरमरूपविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामान्यं स-
द्विशेषाख्यामपि लभते ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्याविशेषा । ते च
स्वत्वत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वाद्द्विशेषा एव ॥ अयुतसिद्धनौमाया-
र्याधारभूताना य संबन्ध इहेति प्रत्ययहेतु स समवायः । एवं
धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देश कृनः ॥ यण्णामपि पदार्थाना साधर्म्यमस्ति-
त्याऽभिधेयत्वज्ञेयत्वानि । आश्रितत्वं चाऽन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः ॥
द्रव्यादीना पंचानामपि समवायित्वमनेकत्वं च । गुणादीना पंचाना-
मपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे ॥ द्रव्यादीना त्रयाणामपि सत्तासम्बन्धः
सामान्यविशेषवत्त्वं-स्वममर्वायार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मनर्तृत्व च ॥

१ चशब्दसमुच्चिता साक्षाद्सूत्रितत्वेव्यभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन सिद्धगुणभावाश्च
शब्देन समुच्चियाऽऽस्वशब्देन विभागसूत्रे संगृहीताः । एव च विभागसूत्रे न्यूनता
दोषोऽपि नः ।

२ इत्येव कण्ठोक्त्या समुच्चयेन चैकतया

३ नमनोन्नमनादयः । पा २ पु

४ अनुगतप्रतीतिकारणम्

५, तन्व्योन्वयविशिष्टेषु पृथगाश्रयानाश्रितानाम्

६ इह तन्तुषु पत् इत्यादिः ।

७ स्वसमवायोऽर्थशब्दाभिधेयत्व च पा २ पु । त सू अर्थ इति द्रव्यगुण-

कर्मसु । ८।२।३।

८ विहितनिषिद्धभावनाविधृतया द्रव्यादीना तद्वैतुत्व न स्वरूपतः । सामान्या
दिषु स्वरूपतो द्रव्यादिष्वमनन्ताभांय भावनावेषो न सम्भवति । नित्यत्वेनाया-
पारत्वात् । अनियममायोगेनायापारिवात् । स्वाश्रयावच्छेदमात्रेणैवोपयुज्यन्ते इति
न तेषां तद्वैतुत्वम् ।

कार्यत्वानित्ये कारणवृत्तमेव । कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्या-
द्विभ्यं द्रव्यादीनां त्रयाणां कारणत्वं द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्य-
द्रव्येभ्यः । सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्य-
त्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं च ॥
पृथिव्यादीनां नवानामपि द्रव्यत्वयोगः स्वात्मन्यारम्भकत्वं गुणवत्त्वं
कार्यकारणाविरोधित्वमन्त्यविशेषवत्त्वम् ॥

अनाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्यः ॥ पृथिव्युदकाज्वल-
नपवनात्मनसामनेकत्राऽपरजातित्वे ॥ क्षितिनलज्योतिरनिष्ठमनसा
क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वाऽपरत्ववेगवत्त्वानि ॥ आकाशाश्लोदिगात्मना
सर्वगतत्वं परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं चेति ॥ पृथिव्यादीनां
पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वत्राहोर्लोकैन्द्रियमाहाविशेषगुणवत्त्वा-
नि ॥ चेतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वस्पर्शरत्त्वे ॥ त्रयाणां प्रत्यक्षत्वद्रवत्व-
रूपनत्त्वानि ॥ ह्योर्गुस्त्वं रसवत्त्वं च ॥ भूतात्मना वैशेषिकगुणव-
त्त्वम् ॥ क्षियुदकात्मना चतुर्दशगुणवत्त्वम् ॥ आकाशात्मनां क्षण-
कैकदेशवृत्तविशेषगुणवत्त्वम् ॥ दिक्कालयोः पंचगुणवत्त्वं ॥ सर्वोत्प-
त्तिमता निमित्तकारणत्वं च ॥ क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोग ॥
एवं सर्वत्र साधर्म्यं विपर्ययाद्वैधर्म्यं वाच्यमिति ॥ इहेदानीमेकैकशो

१ कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरकारणविक्षया परिमण्डलमेव पारिपारिमाण्डल्य पारि-
मण्डल परमाणुपरिमाणम् आदिना परममहत्त्वादयः.

२ स्वात्मनेव सत्यं न तु द्रव्यादिव सत्ताश्रयत्वेन । सत्ताविरह इति यावत्.

३ अनुगतद्विबुद्धिरेव हि सामान्यादित्रये प्रमाण लक्षणम्.

४ कार्यकारणयोरन्वयतरेणापि द्रव्यजतीयं न विस्थ्यते.

५ इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोरदान्तत्वं तत्राकारानित्यत्वेऽप्यवच्छिन्नानवच्छिन्नभे-
दवच्छिन्नयोपपादनियम् । प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थो वा । मनोव्यवच्छेदाय तु सन्निरहित
बाह्यपदमनुमन्धेयम्.

६ वाच्यं स्वधर्मत्वात् गुणा वाच्यं शिष्यैर्गर्ह्यमिति साधर्म्यं वैधर्म्यं च विप-
र्ययात् । पा २ प तदायमर्थः । एवमनेन न्यायेन सर्वत्र साधर्म्यं यत्तदेव विप-
र्ययाद्व्यावृत्तवैधर्म्यं यद्वैधर्म्यं तदेव विपर्ययादनुवृत्ते साधर्म्यं वाच्यं गुणोत्यादि -

वैषम्यमुच्यते ॥ पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्पृथिवी । रूपरसगन्धस्पर्शस-
 न्ध्यापीरमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवती ।
 एते च गुणनिवेशाधिकारे रूपादयो गुणविशेषाः सिद्धाः ।
 चाक्षुषवचनात् सप्तसङ्ख्यादयः । पतनोपदेशाद्गुरुत्वम् । अग्निः
 सामान्यवचनाद्द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात्संस्कारं । क्षिप्तावगन्धः ।
 रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि । रसश्च पृथ्विधो मधुरादिः । गन्धो द्वि-
 विधः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शोऽस्या अनुष्णाऽशीतत्वे सति पाकजः ।
 सा तु द्विविधा नित्याऽनित्या च । परमाणुलक्षणा नित्या । कार्यल-
 क्षणा त्वनित्या ॥ सा च स्वैर्याद्यवयवसन्निवेशविशिष्टा । अपरजाति-
 बहुत्वैपेता शयनासनाद्यनेकोपकारकरी च । त्रिविधं चास्याः कार्यं
 शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोतिजं च ।
 तत्रायोनिजमनपोक्षितशुक्रशोणितं देवर्षीणां शरीरं धर्मविशेषसहिते-
 भ्योऽणुभ्यो जायते ॥

१ इत्यकारेण इदानीमवसरप्राप्तो एकेका एकैकनिष्ठ वैषम्यमितरापेक्षयेति
 बोध्यम्.

२ गुणाना निवेशो द्रव्यादिषु समवायः स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियतेऽस्मिन्निति.
 गु-रः द्वितीयोऽयत्यत्र । २ प. विनिवेश इति पा.

३ सिद्धाः सूत्रकारवचनात्, तथा च. सू. रूपरसगन्धस्पर्शानती पृथिवी । २।१।१।
 ४ वर्त्म च रूपिद्रवसमवायाच्चाक्षुषाणि । ५।१।१।१। इति सूत्रे सख्यादीना चाक्षु-
 षत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रवसमवाय उक्तः । न चाऽसिद्धस्य हेतुत्वमतस्तैपि रूपसत्या पृ-
 थिव्यां एत सिद्धा अपि नान्यायतः.

५ संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनम् । ५।१।१।७। इति सूत्रे पतने गुरुत्वस्य हेतोस्त्वदेशा-
 त्पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धं यतो नासिद्धस्य हेतुत्वम्.

६ सर्पिर्जन्तुमपुच्छिष्ठानामभिसंयोगात्द्रवत्वमग्निः सामान्यम् । २।१।६। सूत्रे.
 ७ नोदनादाद्यमित्यो. कर्म, तत्कर्मकारिताच्च संस्कारदुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च
 ५।१।१।७। इति सूत्रे पार्थिवे इषो उत्तरकर्मणि सत्त्वरकारणत्वेन कथनात्सोऽपि
 हि तत्र सिद्धः.

८ गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वायवस्थापकानुणाविशेषान्दर्शयति क्षि-
 त्ताविति । एव वारिष्यपि ज्ञेयम्.

क्षुद्रजन्तूनां यातेनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायन्ते ।
 शुक्रशोणितसन्निपातजं योनिजम् । तच्च द्विविधम् । जरायुजनम्
 च । मानुषपशुमृगाणां जरायुजम् । पक्षिसरीसृपाणामण्डनम् ।
 इन्द्रियं गन्धर्व्यञ्जकं सर्वप्राणिनां जलजनमिभूत् । पार्थिवावयवैरा-
 रब्धं घ्राणम् । विषयस्तु द्वयणुकादिप्रक्रमेणारब्धस्त्रिविधो मृत्पाषा-
 णस्यावरलक्षणः । तत्र भूमदेशाः प्राकारेष्टिकादयो मृद्धिवाराः ।
 पाषाणा उपलक्षणवज्रादयः । स्थावरास्तृणगुल्मीपाधितरुलतावितान-
 धनस्पतय इति ॥

अप्त्वाभिसम्बन्धादापो रूपरसस्पर्शद्रवत्वक्षेहसङ्घट्ट्यापरिमाणदृष्य-
 क्तवसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वगुल्वसंस्कारवत्पः । एते च पूर्वव-
 त्सेद्धाः । शुक्रमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः । क्षेहोऽम्भस्येवासां-
 सिद्धिकत्वं च द्रवत्वम् । तास्तु पूर्ववद्विविधाः नित्याऽनित्यभावात् ।
 कार्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । तत्र शरीरमयोनिजमेव
 वरुणलोके प्रसिद्धम् । पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रिय
 रसव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां विजातीयावयवार्थानभिभूतेर्जलोवयवैराम्भ-
 रसन्तम् । विषयस्तु सारित्समुद्रहिमकरकौदिः ॥

१ यातना पीडा.

२ गन्धज्ञानजनकम्.

३ गुल्माः एकगुल्माः शरेशुभ्रमृतयः..

४ लता बह्नी.

५ एते रूपादयः पृथिव्यामिवाऽप्स्वपि वचनादिना सिद्धा एवमप्येऽपि योजनार्थम्.

६ उपष्टम्भ एतेन शरीरणामेकेकमृतप्रकृतित्वत्वं दर्शितम् । अ पञ्चात्मकत्वमपत्यक्ष-
 त्वापरत्वेनापि घञ्यात्मकत्वं गुणान्तरानुपपत्तेः विजातीयाऽवयवसंयोगस्य द्रव्यानार-
 म्भकत्वादपि न नानामरुतित्वत्वं । उपष्टम्भकतया तु विजातीयावयवसंयोग इष्ट
 एव, तथा च नेतरेतदणुप्रतीतेरस्यतिर्नापि चोपभोगासमर्थानि जलीयादिशोणानि.

७ रसोपलम्भकम्, पा. २ पु.

८ अन्य वयवा पा. २ पु.

९ अनभिभूतेरमन्दीकृतौ.

१० कर्कादिगिति, पा. २ पु.

तेजस्वाभिसम्बन्धातेजोरूपस्पर्श संख्यापरिमाणवृथक्वासंयोगवि-
नागपरत्वाऽपरत्वद्रवत्वसंस्कारवत्पूर्ववदेषां सिद्धिः । शुक्रभास्वरं च
रूपम् । उष्ण एव स्पर्शः । नैमित्तिकं च द्रवत्वम् । तदपि द्विविधम-
णुकार्यभावात् । कार्यं च चरीरादित्रयम् । शरीरमयोनिजमेवादित्य-
श्लोके पार्थिवाऽवयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं
सर्वप्राणिनामन्याऽवयवाऽनभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः । विषय-
संज्ञकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं च तत्र भौमं कण्ठेन्ध-
नप्रभवमूर्ध्वज्वलनस्वभावं पचनस्वेदनादिसमर्थम् । दिव्यमनिन्धनं
सौरविद्युदादि । मुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणाममर्थमुदर्यं निरिन्ध-
नम् । आकरजं च सुवर्णादि । तत्र संयुक्तमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ।
वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः स्पर्शसंख्यापरिमाणप्रयत्नसंयोगप्रिमाग-
परत्वाऽपरत्वसंस्कारवान् । स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः गु-
णनिवेशाधिकारसिद्धः । अरूपिष्वचाक्षुषवचैनात्सत्संख्यादयः । तृ-
णे कर्मरचनासंस्कारः । स चायं द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र का-
र्यलक्षणश्चतुर्विधः । शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तत्रायोनि-
जमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् ।
इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाऽवयवैरा-
रब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वक् । विषयस्तूपलम्भ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः
स्पर्शशब्दघृतेकम्पल्लिङ्गस्तिर्यग्गमनस्वभावको मेघादिप्रेरणवारणादि-

- १ पृथिव्यादिवत्.
- २ सर्वप्राणिनां रूपव्यञ्जकम्. पा. २ पु.
- ३ निरिन्धनमिति. त. १ पु.
- ४ चेति न ३ पु.
- ५ तत्र सुवर्णादौ स्वमयुकपृथिव्यादिसमवायाद्रसादिप्रतीतिः । आदिना पीतिम-
जुम्बयो. सप्रहं.
- ६ मिद्धं सूत्रकारवचनान् तथा च नू. वायु स्पर्शवान् । २।१।१।
- ७ अरूपिष्वचाक्षुषाणि । २।१।२। इति सूत्रेण कथयन्त, सिद्धा इति अनुवृत्तम्.
- ८ नृणे कर्म वायुमयोगान् । ५।१।१। इति सूत्रेण.

समर्थः । तस्याऽप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं समुच्छन्नेनानुमीयते । समुच्छन्तं पुन समानजात्योर्वायोर्यैरुद्धदिग्भिन्नयोः संक्षिपातः । सोऽपि तृणादिगमनेनानुमितेन सावयविनोरुद्धर्षगमनेनानुमीयते । प्रणिण्डन्तःशरीरे रसमलमातृनां प्रेरणादिहेतुः एकः सन् क्रियाभेदादयानादिसंज्ञां लभत इति ॥

चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते । ब्रह्मणे मानेन वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारे दिव्यज्ञाना प्राणिनां निशि विश्रामार्थं सरुलभुवनपतेर्भेधेश्वरस्य संनिहोर्षाममकालं शरीरद्वयमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति भेधेश्वरेच्छात्मागुसंयोगनकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेष्वस्तसंयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाप्नन्तौ विनाशः । तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्तिभद्रुत्तरस्तिम् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः । ततः प्रविभक्त्वा परमाणुोऽवतिष्ठन्ते । धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धाश्चात्मानेस्तावन्तमेव कालम् । ततः पुनः प्राणिनां भोगमृतये महेश्वरस्य तिसृज्ञानन्तरं सर्वात्मगनवृत्तिलब्धान्दृष्टोपेक्षेभ्यस्तसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो व्युत्क्रादिक्रमेण महान् वायु समुत्पन्नो नभसि दौर्ब्यमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेव वायावाप्येभ्यः परमाणुम्धारतेनैव क्र-

१ समानजवयो. पा २ पु जवो वेगः

२ सावयविनोर्वायवौ.

३ अयमशाय । वायो समुच्छन्नेन तयोद्धर्षगमन भवति । नदीप्रवाहस्य पयसोरिव । तेन च तृणादीनामुद्धर्षगमन, एव च प्रत्यक्षेणानेनाप्रत्यक्षस्यापि वायोद्धर्षगमनस्यानुमानेनानुमानसिद्धेनाप्रत्यक्ष समुच्छन्तस्य, तेन च वायोनानात्वं सिद्धमन्यथा वायोरेकात्वं समुच्छन्तानुपपत्त्या तयोद्धर्षगमनानुपपत्तेस्तृणाद्युद्धर्षगमनस्यापि प्रत्यक्षसिद्धस्यानुपपत्तिं स्यात् नानात्वे स वायोवायुसमुच्छन्तं नानात्वलिङ्गम् २.१.१२५

४ वृत्तिनिरोधे व्यापारोपरमे नत्व पन्तसमुच्छेदे । तेषांज्ञाने, संन्यायानन्तर पुनः शरीरादिसम्बन्धानुपपत्तेरत्य नोच्छिन्न दृष्टमन्तान्मिहतात्मनामभेदापत्तेः

मेण महान्तल्लिङ्गनिधिरुत्पन्नः । पौष्पमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं
 तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्ना महापृ-
 थिवी संहताऽवतिष्ठते । तदनन्तरं तरिमन्त्रेण महोदधौ तैनेभ्यः पर-
 माणुभ्यो व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नो महान्तेजोराशिर्देशीयमानस्तिष्ठति ।
 एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानभावात्तैजसेभ्यो-
 ऽणुभ्यः पार्थिवाणामहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते । तस्मिन्श्चतुर्विंशतिरु-
 मलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पार्थं प्रजासर्गे
 नियुङ्क्ते । स च महेश्वरेण नियुक्तो ब्रह्माऽतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः
 सर्वप्राणिनां कर्मविषाकं विदिता कर्मनुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान्प्र-
 जापतीन् मानसान् मनून् देवर्षिवितृगान् मुखमाहूकृपादतश्चतुरो
 वर्णानन्यानि चोच्चारयानि भूतानि सृष्ट्वा आशय दुर्लभैर्धर्मज्ञानवैरा-
 ग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ॥

आकाशकालदिशामेकैरुत्पन्नपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्ति तत्रः
 संज्ञा भवन्ति आकाशं कालो दिगिति । तत्राकाशस्य गुणाः श-
 द्दसहस्रधापरमाणुपृथक्त्वसंयोगविभागाः । शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारण-
 गुणपूर्वकत्वादयार्त्तद्रुग्भाविवादाश्रयादन्यत्रोपेक्ष्येति न स्पर्शवद्वि-
 शेषगुणः । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरगाह्यत्वादात्मन्ययमवायाद-

- १ संहता धनीभूता.
- २ अभिधानमात्रान्, एवमस्तु, इतीच्छामानान् तु व्याख्यानान्तरान्
- ३ परमाणुभ्यः वा, २ पु.
- ४ उपास्य अभिधानमात्रादित्यनुपज्यते, एव नियुङ्क्ते इत्यत्रापि
- ५ एषा ह्यादिस्मृतिर्योनिर्नैव तत्रोपास्यविशेषमहत्तरेऽभ्योऽणुभ्योवचा वाऽधर्म-
 विशेषसहत्तरेभ्यो जायते ब्रह्माऽयोनिर्नोऽतिशयितधर्मविशेषसहत्तरेभ्योऽणुभ्यो जायते-
 ईश्वराभिधानमात्रान्.
- ६ अत्रापि वांसना धनोहि कर्माणि तत्रा शेरते कलद्रानाय
- ७ तान्निप्रकथं.
- ८ अथापद्रुग्भाविष्यमाश्रयात्वाभिमतकालीननाशयतियोगित्वम्
- ९ अन्वयश्च श्रीनन्देरो,

हृद्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः । श्रोत्रग्राह्यत्वाद्द्वैशेषिकगुणभा
 वाच्च न द्विकालमनसाम् । (पारिशेष्याद्गुणो मूत्वाकाशस्याविगमे
 लिङ्गम् । शब्दशैलङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् ।) तदनुक्तिव नात्पृथक्त्वम् ।
 विभुवचनान्तरममहत्परिमाणम् । शब्दकारणवचने संयोगाविभागा ।
 अतो गुणवचनादनैश्वर्यत्वञ्च द्रव्यम् । समानात्मनजातीयकारणा-
 भावाच्च नित्यम् । सर्वगणितं शब्दोपलक्ष्यै निमित्तं श्रोत्रमात्रेण,
 श्रोत्रं पुनः धवणापिवरसंज्ञको नभोदेशः शब्दनिमित्तोपमेयापत्त-
 र्माऽधर्मोपनिबद्धः । तस्य च नित्यत्वे सति उपनिबन्धकत्वाद्वाद्वा-
 धिर्यम् ।

कालः पराऽपस्वयतिरयौगपद्यायौगपद्याचिराक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः ।
 तेषां विषयं पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां प्रत्ययानामुत्पत्तावन्वयनिमित्तम-
 भवाच्चद्वयं निमित्तं स कालः सर्वकार्याणामुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुः ।
 तद्यप्येवशात् क्षणलवनिमेषकाष्ठकामुहूर्तयामाहोरात्रावनासमासत्वं-
 यन्तर्पयुगरूपमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुः । तस्य गुणा-
 सहस्रापरिमाणपृथक्त्वसंयोगाविभागा । काललिङ्गाविशेषादेकत्वं

१ शब्दरूपस्य लिङ्गस्याविशेषाद्द्वैशेषिकत्वेन नानात्वाऽमाधकत्वान् विशेषलिङ्ग
 भावाच्चेत्यपि बोध्यम्.

२ तदनुविधानात्तदेकत्वमनुविधानाद्विषयमनानुबन्तनापृथक्त्वमेकपृथक्त्वमिति चा-
 नुविधानं पत्र यत्रैकत्वतरेष्वेकपृथक्त्वमिति.

३ विभवान्महानाकाशान्तथा चामा ७/१/२२ इति सूत्रेण.

४ संयोगाद्विभागाच्च शब्दश्च शब्दनिमित्तः ७/२/२३ इति सूत्रे भाद्रश्याऽन-
 म्नायिकारणयोरेषि सयोगविभागयोर्वचनान्तिद्ध समवायिकारणाकत्वमिति वम्.

५ गुणवचनान् पा. १ पु गुणानामेकपृथक्त्वाद्गुणा वचनान्तिद्ध गुणिनो द्रव्यम्.

६ अनाश्रितत्वात् द्रव्यानाम्पित्वात्, उपनिबन्धकाना धर्माऽधर्मादीनां वैक-
 ल्यहेतुत्वात् २ पु वैधुर्यादित्येव पाठः.

७ तेषां प्रत्ययानां विषये पराधौ. २ पु. विषयेषु. पा.

८ कापोत्पत्त्यादिव्यपदेशान्. भात् यवत्सो व्यपदेशः.

९ हेतुश्च. पा. २ पु

सिद्धम् । तदनुविधानादेरत्वम् । कारणे काल इति वचनात्परमह-
त्परिमाणम् । कारणपरत्वादिति वचनात्संयोगः । तद्विनाशाद्विभागः ।
तस्याकाशात्तद्द्रव्यत्वानित्यत्वे सिद्धे काललिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वे सर्व-
कार्याणां प्रारम्भक्रियाभिर्निर्वृत्तिस्थितिनिरोधोपाधिभेदान्मणिरूपाव-
कवद्वा नानात्वोपचार इति ॥

दिवपूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाः । मूर्तद्रव्यमपि कृत्व मूर्तञ्चैव द्र-
व्येषु अस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिण-
पश्चिमेनोत्तरपूर्वैणाधस्तादुपरिष्ठाच्चेति दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा
दिशेति । अन्वभिभित्तासम्भवात् । तस्यास्तु गुणाः सङ्ख्यापरि-
माणव्यक्तसंयोगविभागाः कालवदेते सिद्धाः । दिग्लिङ्गाविशेषाद-
ञ्जसा दिश एकत्वेऽपि परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहारार्थं मेरुं
प्रदक्षिणमारुतमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगास्तेषां लोकपालपरि-
गृहीतानां दिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः सङ्गाः
कृताः । ततो भक्त्या दश दिशः सिद्धाः । तासापेर देवतापरिग्र-
हवाशात्तुनर्दशसंज्ञा भवन्ति । माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या नैर्ऋती वा-
रुणी वायव्या कौश्वर्यशानी ब्राह्मी नागा येति ॥

आत्मत्वमित्यन्वादात्मा । तस्य सोऽभ्यादर्शप्रत्यक्षत्वे सति कां-

१ कारणे काल १७११२५। परादिप्रत्ययकारणे द्रव्ये काल इति समाख्याना
त्कारणप्रत्ययस्य च सर्वदेशगुणमाधारणत्वेन कालस्य व्यापकत्वानन्तरेणासम्भवात्
सिद्ध कारणे काले परममहत्परिमाणम्.

२ कारणपरत्वात्कारणपरत्वाच्च १७१३२२। इति सूत्रेण परत्वात्पुण्यवर्ग-
त्वस्य, असमवायिकारणस्य कार्त्विण्यसंयोगस्य कथनासिद्धे काले संयोगः.

३ यथा जवात्परागवशान्मणेरनसत्याककर्तृत्वाच्च पाच्यरयैकस्यापि नानाव-
भेदमत्रापि.

४ अन्वर्था योगिनि ।

५ भक्त्या उपचारतः ~

६ सोऽभ्यान् अन्वन्वत्वात्

७ कर्त्वी या २५

रणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते । वा-
 स्यादीनां करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वदर्शनात् । शब्दादिषु प्रसिद्ध्या च
 प्रसाधकोऽनुमीयते । न शरीरेन्द्रियमनसामज्ञत्वात् । न शरीरस्य
 चैतन्यं घटादिवत् भूतकार्यत्वात् । मृते चाऽसम्भेदात् । नेन्द्रियाणां
 करणत्वादुपहतेषु विषयासान्निध्ये चानुसृष्टिदर्शनात् । नापि मनसः
 कारणान्तराऽपेक्षत्वे युगपदालोचनानुसृष्टिदर्शनप्रसंगात्त्वयं करण-
 भावाच्च । परिशेषादात्मकार्यं ज्ञानं तेनात्मा समधिगम्यते । शरीर-
 समवायिर्नाभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
 रथकर्मणा सारथिवत्प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाताऽनुमीयते । प्राणा-
 दिभिश्च, कथं शरीरपरिगृह्णाते वायौ विरूढकर्मदर्शनात् भस्त्रा-
 ध्माधितेव । निमेषोन्मेषणकर्मणा नियतेन दाहयन्त्रप्रयोक्तेव । दे-
 हस्य वृद्धिभग्नसतसरोहणाभ्या गृहपतिरिव । अभिमतग्राहक-
 करणसम्बन्धनिमित्तेन मन कर्मणा गृहकोणोपलप्रेरकदारकं इव ।
 नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुवृत्तिक्रमेण रसनविक्रियादर्शनादनेक-
 गवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदुभयदर्शां कश्चिद्विज्ञायते । सुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते । एते, नै च शरीरेन्द्रियविशेषगुणाः ।
 कस्मात् । अहङ्कारैरुक्तान्यताभावात् । प्रदेशवृत्तित्वादयर्विहृद्यभा-
 वित्वाब्दाद्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात् तथाहंशब्देनापि पृथिव्यादिशब्दव्याप्ति-
 रेकादिति । तस्य गुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नवर्माऽधर्मसंस्कार-
 रसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । आत्मलिङ्गाधिकारे बुद्ध्यादयः

१ प्रसिद्ध्या ज्ञानेन.

२ अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तमन.कर्मणा पा. २ पु

३ गृहकोणव्यवस्थितपेलकप्रेरक-पा. २ पु. पेलकः कन्दुनविशेषः.

४ दारको बालकः

५ तेच न-पा. २ पु

६ प्रदेशवृत्तित्वात् अनाप्यवृत्तित्वात्

प्रयत्नताः सिद्धाः । धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्ववचनात् ।
 संस्कारः स्मृत्युत्पत्तौ । व्यवस्थावचनात्सङ्ख्या । पृथक्त्वमप्यत
 ऐव । तथा चात्मेति वचनोत्परममहत्परिमाणम् । (सन्निकर्षजत्वात्सु-
 खादीनां संयोगः । तद्विनाशकत्वाद्द्विभाग इति । मनस्त्वाभिस्मन्-
 न्ध्यानमनः । सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थमाक्षिप्ये ज्ञानमुखादीनामभूत्वोत्पत्ति-
 दर्शनात्कारणान्तरमनुमीयते श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्तिदर्शनात्
 बाह्येन्द्रियैरगृहीतसुखादिग्राहकान्तराऽभावाच्चेति । तस्य गुणाः सं-
 स्थापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वसंस्काराः । प्रयत्नज्ञा-
 नायोगपर्यवचनात्प्रतिशरीरमेकत्वम् । पृथक्त्वमप्यत एव तदभाव-
 वचनादेणुपरिमाणम् । अपसर्पणोपसर्पणवचनात्संयोगविभागौ । मूर्त्त-
 त्वात्परत्वाऽपरत्वसंस्काराश्च । अस्पर्शवत्त्वाद्दूष्यानात्मकत्वम् ।
 क्रियावत्वान्मूर्त्तत्वम् । साधारणाविग्रहवत्त्वप्रसंगादज्ञम् । करणभा-

१ सिद्धा वचनात् तथाच. सू.—इन्द्रियान्तरविकाराः गुह्यदुःखेच्छद्वेषमयत्वाश्चा-
 स्मनो लिंगानि ३।२।१।

२ आत्मान्तरगुणानाम्प्रमान्तरे कारणत्वात् ६।१।५। धर्माधर्मावात्मान्तरगुणेष्व-
 आत्मान्तरगुणानामकारणवचनात्. पा. २ पृ. आत्मान्तरगुणा धर्माधर्माः.

३ वचनादिति शेषस्तथा च स्मृत्युत्पत्तौ संस्कारस्य कारणतया वचनात्स्मृत्याथये
 संस्कारः सिद्धः कार्यकारण्योरैकाधिकरण्यात्. सू. आत्ममनसोः संयोगविशेषात्सं-
 स्काराच्च स्मृतिः ९।२।६.

४ व्यवस्थातो नाना ३।२।२०।

५ अत एव संख्यात एव, तदनुविधानात्पृथक्त्वं सिद्धम्.

६ विभावान्तराणांकारणतया चान्ता ७।१।२२।

७ अमूर्त्तत्पत्ति. पा. २ पृ.

८ प्रयत्नायोगपर्यायज्ञानायोगपर्यायैकम् ३।२।६।

९ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य साधोऽभावश्च मनसो लिंगम् ३।२।१। रूप-
 नेन तदभावस्य ज्ञानाभावस्य मनोलिंगत्वेन वचनादप्येव मनः सिद्ध भवति । विगुणो
 हि सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्सर्वज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानभावोऽनुपपन्नः.

१० अपसर्पणमपसर्पणभिर्यादि ५।२।१५। मूर्त्तेण अपसर्पण पूर्वदेशदुःखमजमपस-
 र्पण देशान्तरे प्रवेरा इति मन कर्मविरोधयोः कथनात्पूर्वदेशविभागोत्पत्तिदेशयोग-
 सिद्धो सिद्धो मनसि संयोगविभागो.

वाःपरार्थम् । गुणरत्नतद्रूपम् । प्रयत्नाऽदृष्टपरिमावशादाशुसञ्चारि-
त्वमिति । इति द्रव्यपरार्थः समाप्तः ॥

रूपादीनां गुणानां सर्वाणां गुणत्वाभिपद्यन्थो द्रव्याश्रितत्वं नि-
ष्क्रिप्रत्वं निर्गुणत्वं च । रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्त्रे-
ह्वेगातमूर्त्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मभावनाशब्दा
अमूर्त्तगुणैः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा उभयगुणाः । सं-
योगविभागद्वित्वपृथक्त्वादयोऽनेकाश्रिताः शेषास्त्वेकैकवृत्तयः । रू-
परसगन्धस्पर्शस्त्रेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्धि सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माध-
र्मभावनाशब्दा वैशेषिकैर्गुणाः । रूपापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप-
रत्वाऽपरत्वगुरुत्वैनेमित्तिकद्रवत्ववेगाः सामान्यगुणाः । शब्दस्पर्शरू-
परसगन्धा बाह्यैर्केन्द्रियग्राह्याः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभा-
गपरत्वाऽपरत्वद्रवत्वस्त्रेह्वेगात्केन्द्रियग्राह्याः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वे-
षप्रयत्नास्त्वन्तःकरणग्राह्याः । गुरुत्वधर्माधर्मभावना अतीन्द्रियाः ।
अपाकजरूपरसगन्धस्पर्श परिमाणैकैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्त्रेह्वेगाः
कारणगुणपूर्वकाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा
अकारणगुणपूर्वकाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाश-
ब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाः संयोगजाः
संयोगविभागवेगाः कर्मजाः । शब्दोत्तरविभागौ विभागौ । परत्वा-
ऽपरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयो बुध्यपेक्षाः । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शश-
ब्दपरिमाणैकैकपृथक्त्वस्त्रेहः समाननात्यारम्भकाः । सुखदुःखेच्छा-
द्वेषप्रयत्ना असमाननात्यारम्भकाः । संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वो-
ष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः समाननाऽसमाननात्यारम्भकाः । बुद्धि-
सुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः । रूपरसग-

१ मूर्त्तगुणाः पा. २ पु.

२ अमूर्त्तगुणाः पा. २ पु.

३ द्रव्यविशेषव्यवस्थापना असाधारणगुणाः.

न्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रौरम्भकाः । संयोगविभागसंख्यैकद्वय-
वत्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माधर्मास्तूभयत्रारम्भकाः । गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्न-
धर्माधर्मसंयोगविशेषाः प्रित्याहेतवः । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शसंख्याप-
रिमाणैकद्वयवत्वस्नेहशब्दानां चाऽसमवायिकारणत्वम् । बुद्धिसुखदुः-
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वम् । संयोगविभा-
गोष्णस्पर्शगुह्यत्वद्रवत्ववेगानामुभयथाकारणत्वम्^१ । परत्वाऽपरत्वद्वि-
त्वद्विपथवत्वादीनामकारणत्वम् । संयोगविभागशब्दात्मगुणानां प्रदे-
शवृत्तित्वम् । शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् । अपाकजरूपरसगन्धस्पर्श-
परिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहानां पावद्भूयभावि-
त्वम् । शेषाणामयावद्भूयभावंत्वमिति ॥

रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसामान्यत्रन्धाद्रूपादिसंज्ञा
भवन्ति तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । शयित्युदकज्वलनवृत्ति । द्रव्याद्युत्प-
लम्भकं नयनसहकारि शुक्लवचनेरुप्रकारम् । सलिलादिपरमाणुषु नि-
त्यम् । पार्थिवपरमाणुषुसंयोगविराधि । सर्वज्ञानेषु कारणगुणपूर्व-
कम् । आश्रयविनाशादेरधिदश्यतीति । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृ-
थिव्युदकवृत्तिः जीवनपुष्टिमलारोग्यनिमित्तं रसनसहकारी मधुराम्ल-
उवणकटुतिक्तकषायभेदमित्रः । तस्यापि नित्यानित्यनिष्पत्तयो रस-
वत् । गन्धो घ्राणग्राह्यः पृथिवीवृत्तिः । घ्राणसहकारी सुरभिरसुर-
भिश्च । अस्यापि पूर्ववदुपपत्तयो व्याख्याताः । स्पर्शस्त्वमिन्द्रिय-
ग्राह्यः क्षित्युदकज्वलनवृत्तिः । त्वक् सहकारी । रूपानुवि-

१ परत्र स्वाश्रयानित्येकैः ।

२ आत्मधर्मज्ञानादिभिन्नकायपिक्षया ।

३ चक्षुषा द्रव्याद्युत्पलम्भकं तसहकारि, चाक्षुषत्वस्य समवायादिसचन्धेन रूपत्व-
कारणत्वात् ।

४ पाकजमनित्यमिति यावत् ।

५ रसनमवेतरसनप्रत्यक्षे सहकारी कारणम् ।

६ त्वचा द्रव्यादिप्रत्यक्षे ।

घाया । शीतोष्णानुष्णाऽशीतमेदात्रिविवः । अस्यपि नित्याऽनित्य-
निष्पत्तयः पूर्वन् ॥

पार्थिवपरमाणुषु रूपादीनां पाकनोत्पत्तिविधानम् । घटादेरामद्र-
व्यस्याग्निना संबद्धस्याद्भयभिघाताज्जोदनाद्वा तदारम्भकेऽश्वणुषु कर्मा-
ण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागाः । त्रिभागेभ्यः संयोगविनाशाः । संयोग-
विनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाण्वग्निंसंयोगा-
दौष्ण्यापेक्षात् श्यामादीनां विनाशः । पुनरन्यस्मात्संयोगादौष्ण्यापेक्षा-
त्पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षाद्परमाणुसंयोगादुत्प-
न्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्वयणुक्तादिक्रमेण का-
र्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । न च
कार्यद्रव्ये रूपादीनां विनाश उत्पत्तिर्वा संभवति । सर्वावयवेष्वन्त-
र्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना प्राप्यभावात् । अणुप्रवेशादपि प्रैगतिर्न
भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तत्रैकद्रव्यायाः सल्लिखिपरमाणुरूपादीनामिव नित्याऽनित्यनिष्प-
त्तयः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्थान्ता । तस्याः खल्वेकत्वे-
भ्योऽनेकविषयबुद्धिसाहित्येभ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षस्तुद्विविनाशाच्च
विनाश इति, कथम् । यदा ब्रह्मध्वशुषा समानाऽसमानजातीययोर्द्र-
व्ययोः सनिरुपे सति ? तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैक वसामान्यज्ञानोत्प-

१ रूपासमानाधिकरणात्यन्तभावाऽप्रतियोगी

२ एतद्वाराध्यस्यैव स्पष्टार्थं द्रव्यणुकादिनाशकारणस्य रूपादिमदुत्पत्तिपर्यन्तं नवद्-
शेकादाशङ्कणप्रक्रिया मुक्तावन्या दर्शिता.

३ वर्तमानस्य द्रव्यस्य.

४ व्याप्यभावात्. पा. २. १

५ व्याप्ति. पा. २. ५.

६ तेन चक्षुषा सपुण्योर्द्रव्ययोः समवेते एकत्वसमवे तयो. समवेतमेकत्वसामा-
न्यमेकत्वनिष्ठमेकत्वत्वरूपमपरसामान्य तस्य ज्ञान निर्विकल्पकतमक तस्योत्पत्तावित्यर्थः

त्तावे २ कत्वसामान्यसम्बन्धज्ञानेभ्यं एकगुणयोरनेकविषयिष्येका बु-
द्धिरित्ययते ३ तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ४ ।
ततः पुनस्तास्मिन् द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्प्रेष्यते । तस्माद्वित्वसामान्य-
ज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता । द्वित्वसामान्यतज्ज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्वित्व-
गुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ५ । तत् इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशात्
द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता । द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेर्विनश्यत्ता । द्वि-
त्वगुणतज्ज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानतेत्येकः
कालः ६ । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति ज्ञानस्योत्पादो द्वित्वविनाशः ।
संस्कारस्योत्पद्यमानता । गुणबुद्धेर्विनश्यत्ता । सामान्यबुद्धेर्विनाश इ-
त्येकः कालः ७ । तदनन्तरं द्रव्यज्ञानात्द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशः ८ ।
क्षणान्तरे द्रव्यबुद्धेरपि विनाशः संस्कारादिति ९ । एतेन त्रित्वाद्युत्प-

१ एकत्वसामान्यसम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यः पा. २ पु.

२ एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहसम्बन्धरूपा एका बुद्धिरित्यर्थ इयमेवा-
पेक्षाबुद्धिः

३ तां बुद्धिम्.

४ द्वित्वत्वसामान्यविषयक विशेषणज्ञानम्.

५ यस्मिन् क्षणे यस्य यस्माद्विनश्यता [(विनश्यदवस्था) उत्पद्यमानता वा] त-
दुत्तरक्षणे तस्य तस्माद्विनाशः उत्पत्तिर्वा । एवं यस्य यस्माद्यदा विनाशो उत्पत्तिर्वा-
तत्पूर्वक्षणे तस्य तस्माद्विनश्यता उत्पद्यमानता वा बोध्या एवं सर्वत्रबोध्यम्.

६ द्वित्वसामान्यतत्संबन्धतज्ज्ञानेभ्यः पा. २ पु एवमप्येपि पा. २ पु.

७ सामान्यबुद्धेर्द्वित्वसामान्यबुद्धेः पा. २ पु. सामान्यबुद्धेरपि.

८ द्रव्यबुद्धेः पा. २ पु.

९ उत्पत्तिः पा. २ पु.

१० संस्कारस्य द्रव्यज्ञानसंस्कारस्य.

११ गुणबुद्धेर्द्वित्वगुणबुद्धेः.

१२ द्वित्वसामान्यबुद्धेः पा. २ पु.

१३ गुणबुद्धिविनाशो द्रव्यज्ञानस्य संस्कारस्यद्विनश्यता चेत्पेक्षः कालः

१४ संस्कारान्ज्ञानान्तराद्वैत्यपि बोध्यम्.

१५ इति द्वित्वोत्पादविनाशात्तमे इन्द्रियसाम्प्रिकर्षमारभ्य द्रव्यज्ञाननाशान्तं न-
वक्ष्याः.

१६ अनेन पा. २ पु.

तिर्व्याख्याता । एकत्वम्योऽनेकाविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षा-
बुद्धिविनाशाद्विनाश इति ॥

क्वचिदाश्रयविनाशादपि विनाशः । कथम् । यदैकत्वाधारावयवे
कर्मात्पद्यते तदैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते ? कर्मणा चावयवान्तराद्वि-
भागः । अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः २ । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्सं-
योगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते ३ । संयोगविनाशात्द्रव्यवि-
नाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः ४ । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञा-
नापेक्षाबुद्धेर्विनाशः । तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशात्द्वित्ववि-
नाशः ५ । शोभनमेतद्विधानं व्यघातकपक्षे । सहानवस्थानलक्षणं
तु विरोधे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथम् । गुणबुद्धिसमकालम-
पेक्षाबुद्धिविनाशात्द्वित्वविनाशे तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञान-
स्याभावप्रसङ्ग इति । ऐद्विकवज्ज्ञानमात्रादिति चेत् स्यान्मतं यथा-
भूतं भूतस्येत्यत्र लिङ्गमावेऽपि ज्ञानमात्रादनुमानं तथा गुणविनाशे
गुणबुद्धिमात्राद् द्रव्यप्रत्ययः स्यादिति । न विशेष्यज्ञानत्वात् ।
नहि विशेष्यज्ञानं सारूप्याद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवितुमर्हति ।
तथा चाह सूत्रकारः । समवायिनः श्वै वाच्यैत्यबुद्धश्चेत्तबुद्धिः ।
तत्र ते कार्यकारणभूता इति । नेतु लिङ्गिज्ञानमभेदेनोत्पद्यते इति ।

१ सामान्ये. पा. २ पु.

२ विभागः क्रियते सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धे. पा. २ पु.

३ इयं प्रक्रिया ज्ञानयोर्कल्पघातकपक्षे सम्पद्यते.

४ तेजोऽन्धकारयोरेव.

५ तत्रोत्पत्तेः.

वैशेषिकलिङ्गोद्धारणे यथा अभनेन

घातव्यसंयोगस्य अनुमानमेव द्वित्वे-

ऽसत्यपि सज्ञानात्द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्यादिति भावः.

७ विशेष्यज्ञानं विपिष्टज्ञानं सारूप्याल्लिङ्गिज्ञानसादृश्यात्.

८ ५१११। विशेषणसंबन्धविशेषणतज्ञानातीं विशिष्टद्रव्यस्य प्रति कारणत्व-
मिति भावः.

९ दृष्टान्तवैषम्यमाह नतु इत्यादिना.

किन्तु साध्यसाधनभेदेन तस्माद्विषयोऽयमुपन्यासः । न आशूत्पत्तेः ।
यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र त्रंणि लिङ्गज्ञानान्युत्पद्यन्ते तथा द्वि-
स्वज्ञानोत्पत्तिरित्यदोषः । वध्यघातकपक्षेऽपि समानो दोषः इति चेत् ।
स्यान्मतम् । वध्यघातकपक्षेऽपि तर्हि द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथं
द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न
समूहज्ञानस्य संस्कारहेतुत्वात् समूहज्ञानमेव संस्कारकारणं नालो-
चनज्ञानमित्यदोषः । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत् स्यान्मतम् । ननु-
ज्ञानानां वध्यघातकविरोधे ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति न । अविनश्य-
तोर्युगपदवस्थानप्रतिषेधात् । ज्ञानयौगपद्यवचनेन ज्ञानयोर्युगपदुत्प-
त्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानं प्रतिषिध्यते । नहि वध्यघातकवि-
रोधे ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरविनश्यतोश्च युगपदवस्थानमिति ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधमणुमहदीर्घं ह्रस्वं च ।
तत्र महत्द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु
परममहत्त्वम् । अनित्यं त्र्यणुऋदादेवेव । तथाप्यपि द्विविधम् । नित्यं
परमाणुमनःसु तच्च पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं द्व्यणुरु एव । कुवला-
मलकत्रिल्लादिषु महत्त्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽर्णुव्यव-
हारः ॥ दीर्घह्रस्वत्वे उत्पाद्यमहदणुत्वैकार्थं समवेते । समिदिक्षुवंशा-
दिष्वज्जसा दीर्घेष्वपि तत्रोत्कर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वव्यवहारः ।
अनित्यं चतुर्विधमपि संख्यापरिमाणप्रचययोनिः तत्रेश्वरबुद्धिमपे-

१ अयं भावः । नहि केवलगुणज्ञानं संस्कारकारणं केवलगुणस्य स्मृतेरदर्श-
नान् । नहि केवलो गुणः क्वापि स्मर्यते द्रव्योपरागेणैव न वत्र गुणस्मरणादपितु स-
मूहज्ञानं द्रव्यसमवेततया गुणज्ञानं विशिष्टज्ञानं वा.

२ इति सख्या पा. २ पृ.

३ तस्य महत्त्वस्य प्रकर्षभावरतस्याभावमिति.

४ भाक्तो गौणः.

५ उत्पादो जन्येऽनित्ये ये महदणुत्वे ताभ्या महदणुत्वैर्न समवेते २ पृ. दी-
र्घह्रस्वत्वे उत्पाद्येत्यादि. पाठः.

६ नत्प्रकर्षेत्यादि. पा २ पृ.

द्वयोत्पन्ना परमाणुद्वयगुणेषु बहुत्वसङ्ख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये व्यणुक्ता-
द्विलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति । द्विवहुभि-
र्महद्विरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वं
समानसंख्यैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् । प्रचयस्तूलपिण्डयोर्वर्तमानः
पिण्डारम्भकप्रशिथिलसंयोगापेक्ष इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा
द्वितूलके महत्त्वमारभते न बहुत्वमहत्त्वे समानसङ्ख्यपरिमाणैरारब्धे-
ऽतिशयदर्शनादिति । द्वित्वसंख्या चाणोर्वर्तमाना द्वयगुणेऽणुत्वमार-
भते । महत्त्वव्यणुक्तादौ कारणबहुत्वसमानजातीयप्रवयेभ्यो दीर्घत्व-
स्योत्पत्तिः । व्यणुक्त्वद्वाणुके द्वित्वसंख्यातो ह्रस्वस्योत्पत्तिः । अथ
त्रयगुणद्विषु वर्तमानयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः द्वय-
गुणे वा अणुत्वह्रस्वत्वयोरिति । तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो
विशेषः । महत्सु दीर्घमानीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति व्यवहा-
रदर्शनात् । अणुवह्रस्वत्वयोः परस्परतो विशेषस्तद्दर्शनां प्रत्यक्ष इति ।
एतच्चतुर्विधमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति ॥

पृथक्त्वमपोद्धारवैवहारकारणम् । तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं च
तस्य तु नित्यानित्यनिष्पत्तयः सङ्ख्यया व्याख्याताः । एतावँस्तु
विशेषः एकत्वादिबदेरुपृथक्त्वाद्यपरसामान्यमात्रः । संख्ययानुविशि-
ष्यते । तद्विशिष्टव्यवहारदर्शनात् । संयोगः संयुक्तस्वयानेमितम् ।
सत्त्व द्रव्यगुणकर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षः । तथा भवतीति सापेक्षे-
भ्योऽनपेक्षेभ्य इति वचनात् । कर्मगुणारम्भे तु सापेक्षः । संयुक्तस-

१ प्रचयः शिथिलसंयोगः.

२ कर्मगुणारम्भे सापेक्षस्यैव संयोगस्य कारणत्वात्.

३ महत्त्वमिति व्यणुक्तादौ.

४ संख्या इत्यपिङ्गः पा. २ पु.

५ अपवृत्त्य अवधिमपेक्षेयं य उद्धारो निर्वाणं स अपोद्धारः.

६ अपरसामान्याभावः । संख्यया तु. पा. २ पु.

७ इति पृथक्त्वम्. पा. २ पु.

मवायादेर्भेदोपिकमिति वचनेनात् । अथ कथं लक्षणकः कातिविध-
श्चेति । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः । स तु त्रिविधः अन्यतरकर्मनः
उभयकर्मजः संयोगश्चेति । तत्रान्यतरकर्मजः क्रियावता निष्क्रियस्य
यथा स्याणोः श्येनेन विभूनां मूर्त्तौ सह । उभयकर्मजो विरुद्धदि-
क्षिपयोः सन्निपातः । यथा मह्ययोर्भेदयोर्वा । संयोगस्तुत्पन्नमात्र-
स्यैव चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयोगिभिरकारणैः कारणा-
कारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः संयोगः । स चैकस्माद्वाभ्यां
बहुभ्यश्च भवति । एकस्मात्तावत्तन्तुवीरणसंयोगाद्वितन्तुकवीरण-
संयोगः । द्वाभ्यां तन्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाकाशसंयोगः ।
बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः । एकस्माच्च
द्वयोरुत्पत्तिः कथम् । यदा पार्थिवाप्ययोरण्डोः संयोगे सति
अन्येन पार्थिवेन पार्थिवस्यान्येनाप्येनाप्यस्य युगपःसंयोगौ भवतः
तदा द्वाभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्यद्यणुके युगपदारभ्येते । ततो
यस्मिन्नेव काले द्यणुकयोः कारणगुणपूर्वकमेण रूपाद्युत्पत्तिस्तस्मिन्नेव
काले इतरेतरकारणाकारणगतात्संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ
युगपदुत्पद्येते किंकारणम् । कारणसंयोगिना हि कार्यमवश्यं युज्यत इति
न्यायः । अतः पार्थिवद्यणुकं कारणसंयोगिनप्येनाणुना संयुज्यते ।
आप्यमीप द्यणुकं पार्थिवेनेति ॥

अथ द्यणुकयोरितरेतरकारणसंबन्धयोः कथं परस्परतः संबन्ध इति ।
तयोरपि संयोगजाभ्यां संयोगाभ्यां संबन्ध इति । नास्त्यनः संयोगः ।

१ सू० १०।२।५

२ उ.पन्नमात्रस्य निष्क्रियस्य द्वितन्तुस्य पटस्य, कारणसंयोगिना कारणस्य
तन्तोः संयोगिना अकारणेन धारणेन तृणविरोधेण यः संयोगः स एकस्मात्कारणस्य
तन्तोस्कारणेन धारणेन संयोगात् कार्ये द्वितन्तुकपटेऽकार्ये धारणे जायते, एवमप्ये-
दुपि । चिरोत्पन्नस्योदाहरणमंगुलैतत्संयोगात्कायतरुसंयोगादि

३ इतरेतरकारणाभ्यां पार्थिवेतरसंयोगौ तज्याभ्यां परस्परसंयोगाभ्यां मिथः सं-
बन्ध इति.

नित्यपरिमाण्डल्यवपृथगनभिधानात् । यथा चतुर्विधं परिमाणमुत्वा-
 चमुक्त्वाऽऽह नित्यं परिमाण्डल्यमिति । एवमन्यतरकर्मनादिसंयोग-
 मुक्त्वा पृथगनित्यं ब्रूयात् एवमब्रवीत्तस्मान्नाजः सयोगोऽस्तीति ।
 परिमाणभिराकाशादीना प्रदेशवृत्तिरन्यतरकर्मजः संयोगः । विभूना
 तु परस्परसंयोगो नास्ति । युतसिद्ध्यभावात् । सा पुनर्दयोरन्यतरस्य
 वा पृथगनित्यत्वं युताश्रयाश्रयित्वै चेति । यिन शस्तु सर्वस्य संयो-
 गस्यैकार्यसमवेतादिभागात् । कचिदाश्रयविनाशादपि । कथम् ।
 तन्त्वोः संयोगे सति अन्यतरतन्त्वारम्भेऽशौ कर्मोत्पद्यते । तेना-
 श्वन्तरादिभाग क्रियते । विभागाच्च तन्त्वत्प्रभक्तसंयोगविनाशः ।
 संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः । तन्तुविनाशादाश्रितस्य तन्त्व-त-संयो-
 गस्य विनाश इति । विभागो विभक्तप्रथयनिमित्तम् । शब्दविभाग-
 हेतुश्च । प्राप्तिपूर्वकाऽप्राप्तिविभागः । स च त्रिविधः अन्यतरक-
 र्मज उभयकर्मजो विभागश्च । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयो-
 गवत् । विभागस्तु द्विविधः कारणविभागात्कारणविभागाच्च
 कारणविभागाच्च कार्यावष्टे कारणे कर्मोत्पन्न यदाऽन्यथादिभागं
 करोति न तदाकाशादिदेशात् । यदात्वकाशादिभागं करोति न
 तदावयव-रादिति स्थितिः । अतोऽवयवकर्माऽवयवन्तरादेव नि-

१ आह मुत्रका तथाच सू निय परिण्डलम् ७।१।२०।

२ निय परिण्डलम् पा २ पु

३ पृथक्त्व पृथग्भूय गतिमत्त्वमेतच्च तिस्राभिप्रायेण युताश्रयाश्रयित्वमन्यतर-
 रिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वमेतदनित्यानाम् (पृथग्गतिमत्त्वमितीय नित्यानामनियन्ता
 तु युतेष्वाश्रयेषु समवायो युतामिद्वि) इति पा. २ पु

४ एकार्यसमवेतात्सामानाधिकरण्यात्

५ अशौ तन्त्ववयवेषुऽशौ

६ इति संयोग पा. २ पु.

७ अवयवान्तगत पा. २ पु.

८ एकस्य कर्मण आरम्भकर्मयोगमतिद्वन्द्वविभागजनकत्वस्य अनारम्भवस्य
 अतिद्वन्द्वविभागजनकत्वस्य च विरोधात्त्रैक कर्म विभागद्वयकारणमिति भावः .

भःगमारम्भते विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः । तस्मिन्विनष्टे
 -कारणाभावात्कार्यभावः इत्यवयवविनिनाशः । ततः कारणयोर्वर्तमानो वि-
 भागः कार्यविनाशविशिष्टं कालपेक्ष्य स्वतन्त्रं वाच्यवमपेक्ष्य सक्रियस्या-
 वयवस्य कार्यसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागमारम्भते । न निष्क्रियस्य कार-
 णाभावात् । उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपयोग्यत्वप्रसङ्गात् । नतु तदवयव-
 कर्माकाशादिदेशाद्विभागं करोति तदारम्भकालस्यातीतत्वात् । तत्प्रदे-
 शान्तरसंयोगं तु करोति । अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालात्ययाभावादिदिति ।
 कारणाकारणविभागादपि कथम् । यदा हन्ते कर्मेत्पन्नमवयवान्तराद्वि-
 भागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारम्भ्य प्रदेशान्तरसंयोगमारम्भते
 तदा ते कारणाकारणविभागाः कर्म यैः दिशं प्रति कार्याभिमुखं तां-
 मपेक्ष्य कार्याकार्यविभागानारम्भन्ते तदनन्तरं कारणाकारणसंयोगाश्च
 कार्याकार्यसंयोगानिति । यद्वि कारणविभागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्ति-
 कारणसंयोगानन्तरं कार्यसंयोगोत्पत्तिः नन्वेवं तर्ह्यवयवावयविनोर्यु-
 तसिद्धिदोषप्रसङ्ग इति । न । युतसिन्धुपरिज्ञानात् । सा पुनर्द्वयोर-
 न्यतस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमितोयं नित्यानांम् । अनित्यानां तु युते-
 ष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । त्वग्निन्द्रियशरीरयोः पृथग्गति-
 मत्त्वं नास्ति युतेष्वश्रयेषु समवायोस्तीति परस्परेण संयोगसिद्धिः ।
 अथाकाशयोराश्रयन्तराभावेऽप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात्संयोगवि-
 भागो सिद्धौ । तन्तुपटयोरनित्ययोः पृथग्गाश्रयान्तराभावात्परस्परतः
 संयोगविभागा इति । दिगादीनां तु पृथग्गतिमत्त्वाभावात्परस्परेण

१ निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मेत्पत्तिः स्यात् ।

२ विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाऽपत्तिद्वन्द्विनम् ।

३ तदेवावयव. पा. २ पु.

४ अन्यथा कर्म न नश्येत्संयोगान्तरसंयोगमात्रनाशत्वात् ।

५ या दिशं प्रति कर्माभिमुखं तां दिशामपेक्ष्येत्यन्वयः ।

६ विभागोत्पत्तिः तथा पा. २ पु.

७ इति चेन्न पा. २ पु.

संयोगाभाव इति । विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्योत्तरसंयोगावधिसम्भ-
वात् क्षणिकत्वात् नतु संयोगवधयोर्विभागस्तयोरेव संयोगाद्विनाशो
भवति संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात् । तस्मादुत्तरसंयो-
गावधिसम्भवात्क्षैणिकः ॥

क्वचिदाश्रयविनाशादिनश्यति । कथम् । यदा द्वितन्तुककारणा-
वयवेऽशौ कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागमारभते तदैव तन्त्वन्तरे क-
र्मोत्पद्यते १ । विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा
च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः २ । ततो यस्मिन्नेव काले
विभागात्तन्तुसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात्तन्तुवि-
नाशः ३ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्य विनाश
४ इति । नन्वेवं तर्हि उत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गः कारणविभागा-
भावात् । ततश्च प्रदेशान्तरसंयोगाभाव इति । अतो विरोधिगुणाभावा-
त्कर्मणश्चिरकालावस्थायित्वं नित्यसमवेतस्य च नित्यत्वमिति दोषः ।
कथम् । यदा द्यणुकारम्भके परमाणौ कर्मोपात्तमप्यन्तराद्विभागं
करोति तदैवाप्यन्तरे कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद्बुद्ध्या-

१ उत्तरसंयोगस्थावधेः सम्भवात्सद्भावात् । एतच्च क्षणिकत्वे हेतुः उत्तरसंयो-
गावधिकत्वेन तन्त्राशयत्वात्क्षणिकत्वमिति. २ पु. क्षणिकत्वादुत्तरसंयोगावधिसद्भा-
वात् पाठः

२ सद्भावात्. पा. २ पु.

३ द्वितन्तुकस्य परस्य कारणं तन्तुस्तदवयवेषुवैशेषिकत्वमिति.

४ तन्त्वन्तरेऽपि कर्म पा. २ पु.

५ विभागाच्च च पुनरर्थे.

६ तन्त्वोः संयोगनाश इति व्यस्तपाठः २ पु.

७ तन्त्वन्तराद्विभागस्य. पा. २ पु.

८ उत्तरविभागस्य तन्त्वाकाशविभागस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थे.

९ कारणविभागस्य तन्त्वन्तरविभागस्याभावात्.

१० तत उत्तरविभागाभावात्

११ गुणासम्भवात्. पा. २ पु. कर्मणस्तन्त्वन्तरोत्पन्नकर्मणः.

१२ नित्यद्वयसमवेतस्य पा. २ पु.

१३ अप्यन्तरे द्व्यणुकानारम्भकेऽणौ. पा. २ पु. अप्यन्तरेऽपि. पा. २ पु.

म्भकसंयोगनाशस्तद्वैवाणुकर्मणा द्यणुकौण्डोर्विभागः २ । ततो य-
स्मिन्नेव काले विभागात्द्वयणुकाणुसंयोगस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले सं-
योगविनाशात्द्वयणुकविनाशः २ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रयस्य द्यणुका-
णुविभागस्य विनाशः ४ । ततश्च विरोधिगुणसम्भवात्कर्मणो नित्य-
त्वम् । न । तन्वक्षन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्त-
न्वोरेव विभागो विनश्ये न तन्वक्षन्तरविभाग इति । तस्मादुत्तरे
विभागः संनायते अंगुर्याकाशविभागाश्चरीराकाशविभागवदिति ।
तस्मिन्नुत्पन्ने कर्म संयोगे कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः । अथार्धन्तर-
विभागोत्पत्तिसमकालं (तस्मिन्नेव तन्तो कर्मोत्पद्ये ? । ततोश्चन्तर-)
विभागात्तन्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्तराद्विभागः
क्रियत इत्येकः कालः २ । ततः संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः ३ ।
तद्विनाशाच्चदश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश ४ इति । तन्तुवी-
रणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेर्नाश्रयविनाश-
संयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

१ द्वयणुकं चतुश्र तौ तयोः.

२ कर्मणः अण्वन्तरकर्मणः.

३ तन्तुकर्मणा विनश्यद्वन्वन्तर्विभागो यथा जनितस्तथा नदंशोरपि जन-
नीयस्तस्याप्यारम्भकसंयोगविरोधित्वात् । एवं च तन्वन्तरविभागादुत्तरस्तन्वाकाशा-
विभागस्तेनोत्तरसंयोगस्ततन्वन्तरकर्मणाश्च एवमण्वन्तरकर्मणोऽपि.

४ तन्वन्तरविभागान्नायमानस्तन्वाकाशाविभागो न दृष्टान्तवाक्यभिद्विभागभेद
इति स्थित एव दोषः इत्यरूपेत्प्रयनाशादेव विभागकर्मणोर्युगपन्नाशमाह अधवैत्यादिना.

५ तस्मिन्विनष्टे तदाश्रयस्य द्यणुकाणुविभागस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात्द्वयणुकविनाशः २ । ततो य-
स्मिन्नेव काले विभागात्द्वयणुकाणुसंयोगस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात्द्वयणुकविनाशः २ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रयस्य द्यणुका-
णुविभागस्य विनाशः ४ । ततश्च विरोधिगुणसम्भवात्कर्मणो नित्यत्वम् । न । तन्वक्षन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्तन्वोरेव विभागो विनश्ये न तन्वक्षन्तरविभाग इति । तस्मादुत्तरे
विभागः संनायते अंगुर्याकाशविभागाश्चरीराकाशविभागवदिति । तस्मिन्नुत्पन्ने कर्म संयोगे कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः । अथार्धन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं (तस्मिन्नेव तन्तो कर्मोत्पद्ये ? । ततोश्चन्तर-)
विभागात्तन्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्तराद्विभागः क्रियत इत्येकः कालः २ । ततः संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः ३ । तद्विनाशाच्चदश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश ४ इति । तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेर्नाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

ततो य-
स्मिन्नेव काले विभागात्द्वयणुकाणुसंयोगस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले सं-
योगविनाशात्द्वयणुकविनाशः २ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रयस्य द्यणुका-
णुविभागस्य विनाशः ४ । ततश्च विरोधिगुणसम्भवात्कर्मणो नित्य-
त्वम् । न । तन्वक्षन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्त-
न्वोरेव विभागो विनश्ये न तन्वक्षन्तरविभाग इति । तस्मादुत्तरे
विभागः संनायते अंगुर्याकाशविभागाश्चरीराकाशविभागवदिति ।
तस्मिन्नुत्पन्ने कर्म संयोगे कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः । अथार्धन्तर-
विभागोत्पत्तिसमकालं (तस्मिन्नेव तन्तो कर्मोत्पद्ये ? । ततोश्चन्तर-)
विभागात्तन्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्तराद्विभागः
क्रियत इत्येकः कालः २ । ततः संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः ३ ।
तद्विनाशाच्चदश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश ४ इति । तन्तुवी-
रणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेर्नाश्रयविनाश-
संयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

५ इति विभागः पा. २ पृ.

परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तत्त्वविधं दिक्कृतं कालकृतं च । दिक्कृतं दिग्विशेषप्रथायकम् । कालकृतं तु वयोमे-
दप्रशयकम् । तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथम् । एकस्यां
दिश्यन्स्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगे बह्वल्पमात्रं सति एकस्य
द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे
विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण दिग्देशेन संयोगात्पर-
त्वस्योत्पत्तिः । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा तस्मिन्सन्निकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते ।
ततस्तामपेक्ष्यापरेण दिग्देशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः । कालकृतयो-
रपि कथम् । वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशधोर्युवस्वविरयो रूढस-
द्भुक्कैश्यवलीपलितादिसान्निध्ये सत्पेक्षस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा
स्थविरौ विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन सं-
योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविरं चावधिं कृत्वा यन्नि सन्निकृष्टा बुद्धि-
रुत्पद्यते । तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिरिति ।
विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगाद्द्रव्यनाशात् । अपेक्षाबुद्धिनाशा १ तां-

१ सन्निकृष्टं पिण्डम्.

२ तत्र पिण्डः समवायिकारणं दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणमपेक्षानुद्धिर्नि-
मित्तकारणम्.

३ अवधिं कृत्वा एतस्मात्सन्निकृष्टोऽयमित्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते पा. २ पु.

४ उत्पत्तिरभिधीयते । इति प्रकृतम्.

५ तदा ताम्. पा. २ पु.

६ अयमेव हि स्पष्टार्थं सतथा क्रमशः मदर्शयते अपेक्षानुद्धिनाशादिभ्यादिना त-
द्यथा अपेक्षानुद्धिनाशात् १ असमवायिकारणसंयोगनाशात् २ समवायिकारण-
द्रव्यनाशात् ३ निमित्तसमवायिकारणयोर्विनाशात् ४ समवाय्यसमवायिकारणयोर्वि-
नाशात् ५ निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात् ६ निमित्तसमवाय्यसमवायिकारणना-
शेभ्यः ७ इति दैशिकयोः सतथा नाशः । कालिकयोस्तु असमवायिकारणनाश-
नशाभावात् । समवायिकारणनाशात् १ अपेक्षानुद्धिनाशात् २ द्वाभ्यां ३ ति
अयः पक्षा इति शंकरमिश्राः । मम तु भाष्ये विशेषानभिधानात्सम्भवाद्योभयोरैव
सम पक्षा भाष्यसम्मतता इति । उत्यादस्तु द्वयोर्युगपदेवान्यथाऽन्योऽन्यद्वयः स्या-
दिति मिश्राः ॥

चत् । उत्पन्ने परत्वे ? यस्मिन्काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति । ततो-
 ऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशयत्ता सामान्यज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्य-
 मानतेत्येकः कालः । ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो-
 ऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनाशयत्ता गुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धे-
 र्मुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य च विनाशः
 ४ । संयोगविनाशादपि २ । कथम् । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव पर-
 त्वाधारं पिण्डे कर्मात्पद्यते ? । तेन कर्मणा द्विक्रिण्डविभागः क्रि-
 यते अपेक्षबुद्धितः परत्वोत्पत्तिरित्येकः कालः २ । ततः सामान्यबु-
 धेरुत्पत्तिः द्विक्रिण्डसंयोगविनाशः ३ । ततो यस्मिन्नेव काले गुण-
 बुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्विक्रिण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः
 ४ । द्रव्यविनाशादपि ॥ ३ ॥ कथम् । परत्वाधारावयवे कर्मो-
 त्पन्नं ? । यस्मिन्नेव कालेऽवयवाद्धिभागं करोति तस्मिन्नेव कालेऽपे-
 क्षाबुद्धिरुत्पद्यते २ । ततो विभागाद् यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् ।
 तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते ३ । ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः
 सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः ४ । तद्दिनाशाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य वि-
 नाशः ५ । द्रव्यापेक्षाबुद्धोर्युगपद्विनाशादपि ४ । कथम् । यदा-
 परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदेवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ? । कर्मणा
 चार्थवादिभागः क्रियते परत्वोत्पत्तिरित्येकः कालः २ । ततो-
 यस्मिन्नेव काले विभागात्संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरु-
 त्पद्यते ३ । तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबु-

१ सामान्यबुद्धिः परत्वत्वसामान्यज्ञानम् ।

२ ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः ।

३ ततः अपरस्मिन्काले द्वितीयक्षणे ।

४ ततः नस्याः कारणभूताया अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिः ।

५ ततोऽपरस्मिन्काले तृतीयक्षणे ।

६ द्रव्यविनाशान् पा. ३ पु. तद्धिनाशाच्चेति पाठेऽपि द्रव्यविनाशादित्येवार्थः ।

७ अवयवान्तरात्. २ पु.

द्विद्विनाश इत्येकः कालः ४ । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात्पर-
त्वस्य विनाशः ५ । द्रव्यसंयोगविनाशा ६ दपि । कथम् ।
यदा द्रव्यावयवे कर्मोत्पन्न १ मत्रयवान्तराद्विभाग करोति तस्मिन्नेव
काले पिण्डकर्मपेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः २ ततो यस्मिन्नेव काले पर-
त्वस्योत्पत्तिस्तास्मिन्नेव काले विभागात्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्ड-
कर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते ३ । ततो यस्मिन्नेव काले सा-
मान्यबुद्धिरुत्पद्यते तत्समकालं संयोगविनाशात्पिण्डविनाशः । वि-
भागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः ४ । ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्ड-
संयोगविनाशात्परत्वस्य विनाश इति ५ । संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्वि-
नाशादपि ६ ॥ कथम् । यदा परत्वमुत्पद्यते तदैव परत्वाधारे
कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव
काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते २ । ततः सामान्यबुद्धि-
तोऽपेक्षाबुद्धिविनाशः विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः
३ । ततश्च संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात्परत्वस्य विनाशः ४ । त्रयाणां
समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशादपि ७ ॥ कथम् । य-
दापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते तदैव पिण्डावयवं कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव
कालेऽवयवान्तराद्विभागः क्रियते परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले पि-
ण्डकर्म २ । ततो विभागात्पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा ।

१ विनाश इति पा. २ पु. एवमन्यत्रापि प्रकारसमाप्ती सर्वत्र इति. द्रव्याधिकः
पा. २ पु.

२ द्रव्यसंयोगविनाशादपि द्रव्यं च संयोगश्च तौ. द्रव्यसंयोगौ तयोर्नाशादिति वि-
ग्रहः २ पु. दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशादपि. पा.

३ परत्वाधात्द्रव्यावयवे पा. २ पु.

४ सामान्यबुद्धि. परत्वसामान्यबुद्धिः.

५ संयोगविनाशात्. द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्.

६ पिण्डसंयोगयोर्विनाशान् इति व्यस्तः पा. २ पु.

७ निमित्तकारणानाम् २ पु.

८ पिण्डे कर्म पा. २ पु.

च दिक्पण्डविभागः क्रियते सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिरित्येकः कालः ३ ।
ततश्च संयोगविनाशात्पिण्डविनाशः । विभागाच्च दिक्पण्डसंयोग-
विनाशः । सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः ४ । इति । इत्येवं युग-
पत्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशात्परत्वस्य विनाश
९ इति ॥

बुद्धिरुपलब्धिज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः । सा चानेकप्रकारा-
र्थानन्त्यात्प्रत्ययनियतत्वाच्च । तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो
द्विविधा विद्या चाविद्या च । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययान-
ध्यवसायलक्षणा । संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः स्थाणुपुरुषयोः
सादृश्यमात्रदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च किंस्विदित्युभयाव-
लम्बी विमर्शः संशयः स च द्विविधोऽतर्बहिश्च । अन्तस्तावत् आ-
देशिकस्य सम्यङ्मिथ्या चादिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो
भवति किंसम्यङ् मिथ्या वेति । बहिरपि द्विविधः प्रत्यक्षविषये चा-
प्रत्यक्षविषये च । तत्राऽप्रत्यक्षविषये तावत्साधारणालिङ्गदर्शनादुभ-
यविशेषानुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति । यथाऽऽख्यां विषाणमात्र-
(दर्शनाद् गौर्गवयो वेति । प्रत्यक्षविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्र-
दर्शनाद्भ्रुकत्वोऽरादिविशेषानुपलब्धितः स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषान-
भिन्न्यर्त्ताबुभयविशेषानुस्मरणादुभयत आकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो
दोलायते किन्तु खल्वयं स्थाणुः पुरुषो वेति । विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षा-

१ एतत्सर्वं युगपत्. पा. २ पु.

२ समासतः संक्षेपतः द्वे विधे इति पा. साधुः.

३ उभयकोटिस्त्वृणु ज्ञानम्.

४ आदेशिकस्य मौढूर्तिकस्य.

५ आदिश्य चन्द्रोपरगादिसम्यगसम्यक् चादिश्य.

६ किन्तु सम्यक्. पा. २ पु.

७ उभयविशेषानुस्मरणात्कोटिद्वयस्मरणान्.

८ स्थाणुत्वादिसामान्यमेव विशेषो व्यावर्त्तको धर्मस्तस्यानभिध्यक्तावित्यर्थः.

९ इति संशयः पा. २ पु.

नुमानविषय एव भवति । प्रत्यक्षविषये तावद्धासिद्धानेकविशेषयोः
 पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्य । संप्रत्ययथार्थलोचनानादसंनिहितविषयवि-
 ज्ञानजसंस्कारोपेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माच्चातस्मिन्स्तदिति प्रत्ययो
 विपर्ययः । यथा गव्येवाश्व इति । असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो
 भवति । यथापगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशमम्बरमञ्जनपुञ्जेश्यामं
 शार्वरं तम इति अनुमानविषयेऽपि वाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्वन्धुमानं
 गवयविषयाणर्दर्शनाच्च गौरिति त्रयोर्दर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेषु
 इदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययो विपर्ययः । शरीरोन्द्रियमनःस्वात्माभि-
 मानः । कृतकेषु नित्यदर्शनम् । कारणवैकल्ये कार्योंत्पत्तिज्ञानम् ।
 हित्तमुपदिशस्वहितमिति । अनध्यवसायोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषये
 संजायते । तत्र प्रत्यक्षविषये तावत् प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा
 व्योसद्भादनर्थित्वाद्वा किमिदमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा
 वाहीकस्य पनसादिर्वैनध्यवसायो भवति । तत्र हि सत्ता द्रव्यत्ववृ-
 थिवीत्ववृक्षत्वरूपवच्छाखाद्यपेक्षोऽध्यवसाय एव । पनसत्वमपि पन-
 सेष्वनुवृत्तमात्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव । केवलं तूपदेशाभावात्
 विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति । अनुमानविषयेऽपि नारिकेलद्वीप-

१ प्रसिद्धाज्ञाता अनेके विशेषधर्मा ययोस्तौ तयोरित्यर्थः.

२ उपहतेन्द्रियम्यायधार्थलोचनात्. पा. २ पु.

३ असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानः प्रत्यक्षविपर्ययोऽयम्. पा. २ पु.

४ सदृशवपुरिदिमम्बरमिति. पा. २ पु.

५ अञ्जनचूर्णपुञ्ज. पा. २ पु.

६ गवये विषया पा. २ पु.

७ त्रयो वेदत्रयो.

८ हित्तमुपदिशस्वेवाहितमहितमुपदिशस्वेवहितमिति विपर्ययः. पा. २ पु.

९ प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु च पा. २ पु. तत्र सामान्यविशेषभावेन प्रसिद्धान-

सिद्धयोः समुच्चयो बोद्धव्यः

१० नुरगवाहीकस्य पा. २ पु. वाहीको जानिभेदः पनसो वृक्षविशेषः कण्टकी-

११ रूपवत्त्वादि शाखाद्यपेक्षयाऽध्यवसायः. पा. २ पु.

१२ एतेन निरुक्तलक्षणेन च सशयवच्छेदः.

वासिनः सास्त्रादिमात्रदर्शनात्कौतु सत्त्वयं प्राणी स्वादेत्यनध्यवसाये ।
 भवेति । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेण यदनुभवं
 मानसं तत्त्वप्रज्ञानम् । कथम् यदा बुद्धिपूर्वकादात्मनः शरीरव्या-
 पारादहनि विज्ञस्य प्राणिनो निशि विश्रामार्थमाहारपाणिमार्थं
 वाऽदृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनासि क्रियामन्धा-
 दन्तर्हृदये निरिन्द्रियात्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क-
 इत्यास्थायते । प्रथमे च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति । तस्यामव-
 स्थायां प्रबन्धेन प्राणायानसन्धानप्रवृत्तावात्ममनसंयोगविशेषात्स्वापा-
 र्त्थात्संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवाप्तस्वपि विषयेषु प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमुत्प-
 ष्यते । तच्च त्रिविधम् संस्कारपाटवाद्वातुदोषाददृष्टाच्च । तत्र संस्का-
 रपाटवात्तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा यदर्धमार्हतश्चिन्तयन्स्वपिति तदा
 सैव चिन्तासङ्गतिः प्रत्यक्षाकारा संजायते । वातुदोषाद्वातप्रकृतिर्वा
 तद्रूपितो वा आकाशगमनादीनि पश्यति । पित्तप्रकृतिः पित्तद्रूपितो
 वाग्निप्रवेशकनकपर्वतादीनि पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मद्रूपितो वा-
 सरित्समुद्रहिमप्रतरणादीनि पश्यति । अदृष्टात् यत्स्वयमनुभूतेष्व-
 ननुभूतेषु प्रसिद्धेष्वप्रसिद्धेषु च शुभावेदकं गंजारीहणच्छत्रलाभादि-
 तरमर्षं संस्कारधर्माभ्यां भवति । विपरीतं तु तैलाभ्यञ्जनोष्टरोहणा-

१ अनुमानविषयेष्वरुतसङ्केतस्य नाकिंलद्वीपवासिनः पा. २ पु.

२ भवति । अनध्यवसायः. पा. पु.

३ इत्युच्यते. पा. २ पु.

४ प्रलीने तु पा. २ पु.

५ प्रबन्धेन प्रवहेन

६ स्वप्नाख्यात् २ पु

७ तन्निषिद्धम्. २ पु

८ आदत्त आदिद्राण आदत्तवान्

९ शुभावेदकं सुभसूचकम्.

१० विपरीतमशुभावेदकम्.

दिसंस्कारायर्माभ्यां भवति । अत्यन्ताप्रसिद्धेष्वदृष्टादेव भवति । स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात्स्मृतेरेवेति चतुर्विधा भवत्यविद्येति ॥

विद्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्पणलक्षणा । तत्राक्षं प्रतीत्य यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षम् । अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि । तद्धि द्रव्यादिपदार्थेषूपपद्यते । द्रव्ये तावन्निविधे मह्यत्वेनैकद्रव्यवत्त्वरूपप्रकाशचतुष्टयसन्निकर्षादिर्मादिसामग्र्ये च सति स्वरूपालोचनमात्रं सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षात्प्रत्यक्षमुत्पद्यते सेत्द्रव्यं पृथिवी विषाणी शुक्ला गौर्गच्छति १ इति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्रव्यवत्द्रव्यसमवायात्स्वगतविशेषात्स्वाश्रयसन्निकर्षान्नियतेन्द्रियनिमित्तमुत्पद्यते ज्ञानम् । शब्दस्य त्रितयसन्निकर्षाच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैरोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-

१ अदृष्टादेव ननु संस्कारात्.

२ स्वप्नान्तिकं स्वप्नस्यान्तेभव स्वप्नानुभवजसंस्कारजमिति यावत्.

३ इति अविद्या पा. २ पु.

४ प्रतिप्रेत्य.

५ तद्धि प्रत्यक्षम्.

६ त्रिविधे शरीरेन्द्रियविषयरूपे.

७ चतुष्टयसन्निकर्षात् सामान्यविशेषादीनां चतुर्णां विशेषणानां चतुर्भ्यः सन्निकर्षेभ्य इति यावद् विशिष्टमतीतिर्हि नागृहीतविशेषणा नवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवति.

८ विशिष्टज्ञानं च विशेष्यविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषादीनां विशेषणतया तत्रापेक्षावश्यक्ये.

९ स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षप्रमाणं सविकल्पकं सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षाधानमप्यः सन्निकर्षात्तदुत्पद्यते पा. २ पु.

१० एतत्सर्वं चाक्षुषप्रत्यक्षाभिप्रायेण । अत्राह सामान्यविशेषो द्रव्यत्वादिविशेषणम्. विषाण इति द्रव्यं शुक्ल इति गुणः गच्छतीति कर्म.

११ द्रव्यसमवेतस्यैव गुणस्य भावान्. द्रव्यसमवायोऽपि कारणम् । तथाच द्रव्यसमवायः शब्दत्वादिसमवायः श्रोत्रेन्द्रियसमवाय इति त्रयः सन्निकर्षा. त्रयसन्निकर्षात्

पा. २ पु.

संयोगविभागपरत्वाऽपरत्वलोहवेगाद्रवत्वकर्मणां प्रत्यक्षद्रव्यसमवाया-
दाश्रयद्रव्यवचसुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्र-
यत्नानां द्वयोरात्मनसोः सन्निकर्षादुपलब्धिः । भावद्रव्यत्वगुणत्वक-
र्मेत्यादीनामुपलभ्याधारसमवेतानां स्वाश्रयग्राहकैरेन्द्रियैर्ग्रहणमित्ये-
तदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् ।

अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजघर्मानुगृहीतेन म-
नसा स्वात्मान्तराकारादिकालवायुपरमाणुमनसुं तत्समवेतेषु गुणकर्म-
सामान्यविशेषेषु समवाये चावितथस्वरूपदर्शनमित्यव्यक्ते । वियुक्तानां
पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजघर्मानुग्रहणसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवीहताविप्रकृ-
ष्टेष्वर्थेषु प्रत्ययमुपधैते ज्ञानम् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषेषु
स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमत्ता
आत्मा प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् ॥ सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्ताव-
विभक्तमालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं च तस्मिन्नन्यत्रमाणमस्ति अफ-

१ यथाऽऽश्रयद्रव्यस्य चक्षुषा त्वचा च ग्रहणं तद्वन्तु.

२ युक्ताःसमाहितान्तःकरणाःभ्यन्तसापेक्षा भ्यन्तसाहकारेण हि तेषां सर्वप्रत्यक्षं
भवति.

३ स्वात्मान्तराकारोति. स्वमिन्नात्मनि आत्मान्तरे परात्मानि आकारादिषु
त्रिषु वायो परमाणुषु मनःसु चेत्यर्थः.

४ अवितथमव्यपदेशम्. पा २ पु.

५ स्वरूपदर्शनम् सर्वधर्माविभाविपूर्वकमन्तर्गहिरादिसर्वदेशावच्छेदेन यथा. मू-
तस्वरूपसाक्षात्कारः.

६ वियुक्तानामसमाहितान्तःकरणानां समाविप्रभावाद्द्विकरणधर्मानां भ्यन्तं वि-
नापि सर्वसाक्षात्कृतुंगाम्.

७ प्रत्यक्षम्. २ पु.

८ स्वरूपालोचनमात्रं ननु द्रव्यत्वादिविशेषप्रकारकं प्रत्यक्षं प्रमाणं मत्वक्षयमा-
करणम्.

९ द्रव्यादिविषयं स्वरूपालोचनमात्रोत्तरं जायमानं द्रव्यत्वादिविशेषप्रकारक-
मित्यर्थः.

१० तस्मिन्नन्यत्रे.

लस्वरूपत्वात् । अथवा सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षादद्वितयमन्य-
पदेश्यं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदप्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रमेया द्रव्यादयः
पदार्थाः प्रमाता आत्मा , प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थदर्शनमिति । लिङ्ग-
दर्शनात्संज्ञायमानं लैङ्गिकम् । लिङ्गं पुनः यत् अनुमेयेन सम्बद्धं
प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येव तद्विङ्गमनुमापकम् । वि-
परीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं का-
श्यपोऽग्रवीत् । यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे सहचरितमनु-
मेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धम् । अनुमेयविपरीते
चैव सर्वस्मिन्प्राणतोऽसदेव तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकं लिङ्गं भव-
तीति । यत्तु यथोक्तात्रिरूपालिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं
तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवतीति । आह सूत्रकारः अप्रसिद्धोऽ-
नपदेशोऽसांदिग्धश्चानपदेश इति । विधिर्स्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
अग्न्यभावे धूमो न भरतीति । एवं प्रसिद्धसमर्थस्यामन्दिग्धधूमदर्श-
नात् साहचर्यस्यानुस्मरणादनन्तरमग्न्यध्यवसायो भवति तत्परं भव-
तीति । एवं देशकालप्रतिनाभूतमितरस्य लिङ्गम् । शास्त्रे कार्यादिग्र-
हणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम् वस्माद्ध्यतिरेके लिङ्गदर्शनान् ।

१ अफलरूपत्वान्, प्रत्यक्षं प्रमातरणत्वेन प्रमाणं भवन्नफलं प्रमा भवन्नित्य-
फलरूपे प्रमाणे । न प्रमाणान्तरमस्ति फले हि प्रमायां प्रमाणं तत्साधकत्वेन प्रवर्तते.

२ माध्यस्थ्येन गुणदोषदर्शनमित्यर्थः.

साध्यवति चान्यत्र पक्षानिरिक्ते

५ ३।१।१५। सू०

६ विधिः प्रयोगो निदर्शनं वा.

७ प्रसिद्धसमर्थस्य गृहीतव्याप्तेरनुमातुः.

८ परं फलमनुमितिरूपम्.

९ अस्पेद् कार्ये प्राणमयोगि विरोधिसमवाये चेति लैङ्गिकम्. ९।२।१।

१० ध्यतिरेके कार्याद्यभावेऽपि ध्यतिरेकदर्शनान्. २ पु. तत्र व्यभिचारदर्श-
नादित्यर्थः.

तद्यथा अध्वर्युराश्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गम् । चन्द्रोदयः
समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च शरदि जलप्रसादश्चागस्त्योदयस्येत्ये-
वंमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनोक्तिद्वयम् । तच्च द्विविधं
दृष्टं सामान्यतो दृष्टम् तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदेऽनु-
मानम् । यथा गव्येव साक्षामात्रमुपलभ्य देशान्तरे साक्षामात्रदर्श-
नात्गवि भतिपत्तिर्भवति । प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेय-
वर्षसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्पकवणिमा-
जपुत्राणां प्रवृत्तेः साफल्यमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजन-
मनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति । तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं
प्रमितिरभिज्ञानम् । अथवाऽभिज्ञानमेव प्रमाणम् । प्रमितिरग्नौ गु-
णदोषमाध्यस्थदर्शनम् । तत्सर्वनिश्चितार्थमनुमानम् शब्दादीनामप्यनु-
मानेऽन्तर्भावः समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्य लिङ्गदर्श-
नप्रसिध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानम् । एवं शब्दादि-
भ्योऽपीति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽध्याह्नयो वस्तुप्राणाप्यापेक्षोऽनुमान-
मेव । तद्वचनादाह्नायप्रामाण्यमिति वचनाल्लिङ्गाच्चान्वित्यः बुद्धिपूर्वावा-
क्यकृतिर्वेदे बुद्धेपूर्वो ददातीत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया
प्रतिपत्तिदर्शनात्तदप्यनुमानमेव । आसेनाप्रसिद्धगव्यस्य गवा गव्यत्व-
प्रतिपादनादुपमानमात्रवचनमेव । दर्शनार्थापत्तिरिरोध्येऽं श्रुतार्था-
पत्तिरपि । शब्दश्रवणादनुमितानुमानम् । सम्बन्धोऽप्यविनाभावित्वात्-

१ वचनानुवचनेण कथनात्.

२ प्रमाणमित्येतत्त्व.

३ सू० १।१।३।१०।२।१।

४ ६।१।१।

५ ६।१।३।

६ चेशपाः पा. २ पु प्रसिद्धाभिनयस्य पुरुषस्य.

७ विरोध्यनुमानमेव २ पु.

८ श्रुतार्थापत्तिरपि विरोधिनः श्रवणात्. पा. २ पु.

नुमानमेव । अभावोप्यनुमानमेव यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्ग-
म् एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम् । ऐतिह्यमवितथमाप्तोप-
देश एवेति । पञ्चावयवेन वाक्येन (स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानु-
मानम् । पञ्चावयवेनैव) वाक्येन संशयितवद्विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोः स्व-
निश्चितार्थप्रतिपादनं पदार्थानुमानं विज्ञेयम् । अवयवाः पुनः प्रति-
ज्ञापदेशनिर्देशानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोदेशाविरोधी प्र-
तिज्ञा प्रतिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोपदेशविषयापादानार्थमुप-
देशमात्रं प्रतिज्ञा, यथाद्रव्यं वायुरिति । अविरोधिग्रहणाप्रत्यक्षानु-
मानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिना निरस्ता भवन्ति । यथाऽनुष्णो-
र्जग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी । घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणेन-
सुरोपेयेत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति वदतः
स्वशास्त्रविरोधी । न शब्दोऽर्धप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । लि-
ङ्गवचनमपदेशः यदनुपेयेन सहचरितं तत्समानजातीये च सर्वत्रास-
र्वत्र सामान्येन प्रसिद्धं तद्विपरीते च सर्वस्मिन्नसदेव तद्विदुमुक्तं
तस्य वचनमपदेशः । यथा क्रियावत्त्वात्गुणवत्त्वाद्धेति । तथा च यद-
नुमेयेऽस्ति तत्समानजातीये प्रसिद्धं सर्वस्मिन् गुणवत्त्वम् असर्वस्मिन्
क्रियावत्ताम् । उभयमप्येतद्दृश्ये नस्त्येव तस्य वचनमपदेश इति
सिद्धम् । एतेनाप्रसिद्धस्य विरुद्धसन्धिगधानध्यवसितवचनानामनपदेश-
त्वमुक्तं भवति । तत्रासिद्धश्चतुर्विधः । उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धस्त-
द्भावासिद्धोऽनुमेयासिद्धश्चेति ॥

तत्रोभयासिद्ध उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः । यथा अनित्यः
शब्दः सावयवत्वात् । अन्यतरासिद्धः कार्यत्वादनित्य इति । तद्भा-

१ संशयितविपरीताव्युत्पन्नानाम्. पा. २ पृ.

२ अपदेशो हेतुः.

३ स्वसद्भावासिद्धः पा. २ पृ.

४ अनित्यः शब्दः. २ पृ.

चासिद्धौ यथा धूमाभावेऽप्यधिगैर्त्तौ । अनुमेयसिद्धौ यथा पार्थिवं
 तमः कृष्णरूपवत्त्वादिति । यथा हेतुरन्यतरासिद्ध उभयासिद्धौ वा
 भवत्वेवमाश्रयासिद्धिरप्युभयया । यो ह्यनुमेयेऽविद्यमानोऽपि तत्स-
 मानजातीये सर्वास्मिन्नास्ति तद्विपरीते चास्ति स विपरीतसाधनाद्वि-
 रुद्धः । यथा यस्माद्विपाणो तस्मादश्च इति । यस्तु सन्ननुमेये तत्स-
 मानासमानजातीययोः साधारणः स सन्नेव सन्देहजनकत्वात्सन्दिग्धः
 यथा यस्माद्विपाणो तस्मात्गौरिति ॥ एकार्थमश्च द्वयोर्हेत्वोर्योक्तलक्ष-
 णयोर्विरुद्धयोः सविपाते संशयदर्शनादयमन्यः सन्दिग्ध इति केचित् ।
 यथा मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वं प्रीति मनसः क्रियात्संशयव्ययोरिति । अन्य-
 मसाधारण एवाश्चाक्षुषप्रत्यक्षवत् संहेतोरन्यतरपक्षासम्भवात् ।
 तत्तत्स्थानध्यवसित इति वक्ष्यामः । ननु च शास्त्रे तत्रतत्रोभयथा
 दर्शनं संशयकारणमपदिश्यते इति न संशयो विषयद्वैतदर्शनात् ।
 संशयोत्पत्तौ विषयद्वैतदर्शनं कारणं तुल्यबलत्वे च तयोः परस्परवि-
 रोधाज्जिर्णवानुत्पादकत्वं स्यान्न तु संशयहेतुत्वं न च तयोस्तुल्यबल-
 स्वमस्ति अन्यतरस्यानुमेयोद्देशस्यागमबाधितत्वात् अयं तु विरुद्धप्र-
 भेद एव । यथानुमेये विद्यमानस्तात्समानासमानजातीययोरसन्नेव सो-
 ऽन्यतरासिद्धौऽनध्यवसायेहेतुत्वादनध्यवसितः यथा सत्कार्यमुत्पत्ते-
 रिति । अयमसिद्धोऽनपदेश इति वचनादविरुद्धः । ननु चायं सं-
 शयहेतुपरीहितः । शास्त्रे तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरेषु च विशेषस्य उभ-

१ स्वसद्भावासिद्धः. २ पु.

२ धूमाभावेऽप्यनुमाने. ३ पु.

३ साध्यवत्तयापक्षोऽन्ननुमेयः

४ मूर्त्तत्वात्तत्त्वे. २ पु.

५ स्वरोवत्त्वयोः. २ पु.

६ अश्चाक्षुषप्रत्यक्षवत्. पा. २ पु.

७ अन्यतरासिद्धौ २ पु.

८ अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽस्तु सन्दिग्धत्वानपदेशः ३/१/१५।

यथा दृष्टस्वादिदि । न अन्यार्थत्वात् । शब्दे विशेषदर्शनसंशयानुपपत्तिरित्युक्ते नायं द्रव्यादीनामन्यतमस्य विशेषः श्रावणत्वं क्लित्तु सामान्यमेव सम्पद्यते तस्मात्तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु द्रव्यादिभेदानामेकैकशो विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादित्युक्तम् । न संशयकारणम् । अन्यथा पदस्वपि पदार्थेषु संशयप्रसंगात् । तस्मात्सामान्यव्ययादेव संशय इति ॥

द्विविधं निदर्शनम् साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्रानुमेयेन सामान्येन लिङ्गसामान्यस्यानुविधानदर्शनं साधर्म्यनिदर्शनम् । तद्यथा यत्क्रियावद्द्रव्यं दृष्टं यथा शर इति । अनुमेयविपर्ययेण लिङ्गस्याभावदर्शनं वैधर्म्यनिदर्शनम् यत्द्रव्यं तत्क्रियावत् भवति यथा सत्तेति । अनेन निदर्शनाभासा निरस्ता भवन्ति । तद्यथा नित्यः शब्दः अमूर्त्तत्वात् यदमूर्त्तं तन्नित्यं दृष्टम् यथा परमाणुः यथा कर्म यथा स्थाली यथा तमः अम्बरवत् । यत् द्रव्यं तत्क्रियावद्द्रव्यमिति च । लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्ध्यननुगतविपरीतानुगताः साधर्म्यनिदर्शनाभासाः यदनित्यं तन्मूर्त्तं दृष्टं यथा परमाणुः यथाकर्म यथाकाशं यथातमः घटवत् यत्क्रियावत् तद्द्रव्यं दृष्टमिति च । एवं लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्धाव्यावृत्तविपरीतव्यावृत्तवैधर्म्यनिदर्शनाभासा इति । निदर्शनेऽनुमेयसामान्येन सह दृष्टस्य लिङ्गसामान्यस्यानुमेयेनानयनमनुसन्धानम् । अनुमेयधर्ममात्रत्वेनाभिहितं लिङ्गसामान्यमनुपलब्धशक्तिकं निदर्शने । साध्यसामान्येन सह दृष्टमनुमेये येन वचनेनानुसंधीयते तदनुसन्धानम् । तथा चायं वायुः क्रियावानिति अनुमेयाभावे तस्यासत्त्वमुपलभ्य न च तथा वायुर्निक्रिय इति । अनुमेयत्वेनोद्दिष्टेऽनिश्चिते परेषां निश्चयापादनार्थं पुनः प्रतिज्ञावचनं प्रत्याघ्रायः । प्रतिपाद्य-

१ सु. २।२।२२।

२ यथा तमः २ पु.

३ यथा घटः २ पु.

४ यत्क्रियावत् न तद्द्रव्यम्. २ पु.

त्वेनोद्दिष्टेऽनिश्चिते च परेषां हेत्वादिभिरवयवैराहितशक्तीनां परिस-
मासेन वाक्येन निश्चयापादनार्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचने प्रत्याश्रायः ।
तस्मात् द्रव्यमेवेति न ह्येतस्मिन्नसति पूर्ववामेवावयवानां समस्तानां व्य-
स्तानां वा तदर्थवाचकत्वमस्तीति गम्यमानार्थत्वादिति चेत् नपति-
प्रसंगात् । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुमात्राभिवानं कर्त्तव्यं विदुषामन्वयव्य-
तिरेकाम्यामर्थावगतिर्विधिष्यतीति । तस्माद्द्वैवार्थपरिसमाप्तिः । क-
थम् । अनिश्चयः शब्द इत्यनेनानिश्चितान्तिप्रतमात्रविशिष्टः शब्दः
कथ्यते । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेन साधनधर्ममात्रमभिधीयते ।
इह यत्प्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टं तदनित्यं यथा घट इत्यनेन साध्यसा-
मान्येन साधनसामान्यस्यानुगममात्रमुच्यते । नित्यमप्रयत्नानन्तरीयकं
दृष्टम् । यथाकाशमित्यनेन साध्याभावे साधनस्यासत्त्वं प्रदर्श्यते ।
तथाच प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसाम-
र्थ्यस्य साधनसामान्यस्य शब्देऽनुसन्धानं गम्यते । तस्मादनित्यः
शब्द इत्यनेनानिश्चय एव शब्द इति प्रतिषिद्धाद्येपितार्थपरिसमाप्ति-
र्गम्यते । तस्मात्पञ्चावयवैर्नैव वाक्येन परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं
क्रियत इति परार्थमनुमानं सिद्धम् । विशेषदर्शनमवधारणज्ञानं
संशयविरोधी निर्णयः । २ एतदेव प्रत्यक्षमनुमानं चै । यद्विशेषद-
र्शनात्संशयविरोन्व्युत्पद्यते स निर्णयः । यथा स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वता-
मात्रस्य दृश्यलोचनाद्विशेषेण पु-
रुषो वेति संशयोत्पत्तौ एवाय-
मित्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः । विशाणमात्रदर्शनादूर्ध्वत्वयो वेति
संशयोत्पत्तौ साध्यामात्रदर्शनात्संशयविरोधात्प्रत्यक्षवधारणमनुमाननिर्णयः ।
लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्येद्यात्ममनसोः संशयविशेषात्पट्टम्यासादर-
प्रत्ययननिताच्च संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु विशेषानुव्यवसायेच्छा-

१ तथाहि. पा. २. पु.

२ अन्वयव्यतिरेकानुस्मरणादध्यावगतिः पा. २ पु.

३ अनुमानं वा. पा. २ पु.

नुस्मरणद्वेषहेतुस्तदतीतविषयास्मृतिरिति । आन्नायविधानूणां मृषाणा-
मतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनि-
बद्धेषु चात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्माविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञान यथा-
त्मनिवेदेनमुत्पद्यते तदार्यामित्याचक्षते । तच्च प्रस्तावेन देवर्षाणां कदा-
चिदेव लौकिकानाम् । यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति ।
हृदयं मे कथयतीति । सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरं । कथम् । यत्सूक्ष्मव्य-
वहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु सिद्धानां द्रष्टृणां दृश्यानामजनपादलेपगुटिका-
दिसिद्धीनां दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव । अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां ग्रहन-
क्षत्रसंचारादिनिमित्तमुपलभ्यप्राणिनां धर्माधर्माविपाकदर्शनमिष्टं तद-
नुमानमेव । अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तदार्याप्रत्यक्षयोर्-
न्यतरस्मिन्नन्तर्भूतमित्येवं बुद्धिः ॥

अनुग्रहलक्षणं सुखम् । स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये स्तीष्टांपल-
ब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माधर्मापेक्षादात्ममनसोः संयोगादनुग्रहाभिष्व-
ङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत्सुखम् । प्रतीतेषु विषयेषु स्मृ-
तिजननागतेषु सङ्कल्पजामिति । यच्च विदुषामसत्सु विषयानुस्मर-
णमंकल्पेऽप्याविर्भवति तद्विद्याशमसन्तोषधर्माविशेषनिमित्तमिति ।
उपघातलक्षणं दुःखम् । विपाद्यनभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति अनिष्टो-
पलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माधर्मापेक्षादात्ममनसोः संयोगादमर्षोपघात-

१ द्वेषहेतुः द्वेषान्ता हेतवो यस्य इति विग्रहः । न चैतत्स्मृतिहेतूनां परिस-
रुयानमपि तु निर्दर्शनमात्रं । तेन न्यायोक्तानां प्रणिधानादीनां सपहः.

२ यथात्मवेदकम् पा. २ पु.

३ बाहुल्येन. २ पु.

४ तदप्यनुमानमेव. २ पु.

५ तदप्यापेक्षयोः. २ पु.

६ अनुग्रहः आनुकूल्यं अभिष्वङ्गो रोगः.

७ सुसमित्यधिकः पाठः. २ पु.

८ उपघातः पीडा.

दैन्यनिमित्तमुत्पद्यते तत् दुःखम् । अतीतेषु सर्पव्याधादिषु स्मृतिजमना-
 गतेषु संकल्पनमिति । स्वार्थं पार्ष्णि वा प्राप्तप्रार्थनमिच्छा । सा
 चात्ममनसोः संयोगादुखापेक्षाद्वा उत्पद्यते प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः ।
 कामोऽभिलाषो रागः संकल्पः कारुण्यं वैराग्यमुपधा माव इत्येवमा-
 दय इच्छामेदाः । मधुनेच्छा कामः । अभ्यवहारेच्छाऽभिलाषः ।
 पुनःपुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः । अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः ।
 स्वार्थमनपश्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् । दोषदर्शनाद्विषयपरि-
 त्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा उपधा । अन्तर्निगूढेच्छा मावः ।
 चिकीर्षा जिहीर्षेत्यादिक्रियाभेदादिच्छामेदा भवन्ति ॥

प्रज्वलनात्मको द्वेषः । यास्मिन्साति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स
 द्वेषः । स चात्ममनसोः संयोगादुखापेक्षात्ममृत्युपेक्षाद्वा उत्पद्यते,
 प्रयत्नस्मृतेवर्माधर्महेतुः । द्रोहः क्रोधो मन्थुरक्षमाऽमर्ष इति द्वेष-
 भेदाः । तत्राश्रुतरविनाशी क्रोधः । चिरानुविद्धोऽपकारपर्यवसायी
 द्रोहः । निर्गूढोपकारासमर्षस्यापकारिणि द्वेषो मन्थुः । परोपकारास-
 हनमक्षमा । स्वगुणपरिमवोऽपकारासमर्थो द्वेषोऽमर्ष इत्यर्थद्वयम् ॥

प्रयत्नः संरम्भ उत्साह इति पर्यायाः । स द्विविधो जीवनपूर्वक
 इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणायानसन्तानप्रेरकः
 प्रयत्नकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः । अस्य जीवनपूर्व-
 कस्यात्ममनसोः संयोगादवर्माधर्मापेक्षादुत्पात्तिः । इतरस्तु हिताहितप्रा-

- १ सर्पव्याधयोरादिषु. २ पु.
- २ दुःखम्. २ पु.
- ३ इच्छामेदाः. २ पु.
- ४ अभ्यवहारो भोजनम्.
- ५ अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः. २ पु.
- ६ इच्छेत्यधिकः पाठः. २ पु.
- ७ निगूढ इति द्वेषविशेषणम्.
- ८ द्वेषः अ. पा. २ पु.

सिपरिहारसमर्थस्य व्यापामस्य हेतुः । शरीरधात्वेऽथात्मनसोः संयोगादिच्छापेक्षाद् द्वेषापेक्षाद्वोत्पद्यत इति । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकारणमप्रत्यक्षं पतनकर्मानुभेयं । संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधि । तस्य चावादिपरमाणुरूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तय इति ॥

द्रवत्वं स्यन्दनकर्गकारणम् । त्रिद्रव्यवृत्तिः । तत्तु द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । सांसिद्धिकमपि विशेषगुणः । नैमित्तिकं श्रुतिवैतेजसोः सामान्यगुणः । सांसिद्धिकस्य गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । सघातदर्शनात्सोऽसिद्धिकद्रवत्वमयुक्तमिति चेत् । न । दिव्येन तेजसा युक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगात्द्रव्यारम्भरुः संघाताख्यस्तेन परमाणूनां द्रवत्वप्रतिबन्धात् कार्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः । नैमित्तिकं श्रुतिवैतेजसोराग्निसंयोगजनम् । कथम् । सर्पिर्जतमधूच्छिष्टाकारजादिकारणेष्वग्निसंयोगाद्देगापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ तज्ज्येभ्यो विभ्रामेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्कार्यद्रव्यनिवृत्तौ, अन्यस्माद्ग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते । ततस्तेषु भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगात्कर्मोत्पत्तौ तज्ज्येभ्यः संयोगेभ्यो व्यणुक्तादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते तस्मिंश्च रूपोत्पत्ति-समकालं कारणगुणप्रक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यते ॥ स्नेहोऽपि विशेषगुणः संप्रहमृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ॥

१ व्यापारस्य. पु.

२ शरीरस्य विधारकः. २ पु.

३ मयलः. अ. पा. २ पु.

४ इति गुरुत्वम्. पा. २ पु.

५ करकादाविति शेषः.

६ संघाताख्यः, अनेन परमाणुद्रवत्वं प्रतिबद्धं तत्प्रतिबन्धात्. २ पु.

७ सर्पिःादिकारणेषु. २ पु.

८ संयोगादौष्ण्यापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ कर्मज्येभ्यः. २ पु.

९ रूपानुत्पत्तिः. २ पु.

१० द्रवत्वम्. २ पु.

११ संप्रहमृजादिहेतुः संप्रहः पिण्डाभावः मृजाद्युद्धिः-

१२ इति स्नेहः. २ पु.

संस्कारस्त्रिविधः, वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति । तत्र वेगो भूतिमत्सु पञ्चसु द्रव्येषु निमित्ताविशेषापेक्षाकर्मणो जायते । नियतदिक्क्रियाप्रवन्धहेतुः । स्पर्शवत्द्रव्यसंयोगविरोधी^१ । कचित्कारणगुणपूर्वप्रक्रमेणोत्पद्यत इति । भावनासंज्ञकस्त्वात्मगुणः । दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानहेतुः । ज्ञानमददुःखादिविरोधी । पटुभ्यासादरप्रत्ययजः । पटुप्रत्ययोपेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषादाद्यर्थेषु पटुः संस्कारो जायते । यथा दाक्षिणात्यस्योष्ट्रदर्शनात् । विद्याशिल्पव्यायामादिष्वभ्यस्यमानेषु तस्मिन्नर्थे पूर्वपूर्वमङ्कारमपेक्षमाणानुत्तरोत्तरस्मात्प्रत्ययादात्मनसोः संयोगात्मङ्कारातिशयो जायते । प्रयत्नेन चक्षुषि मनः स्थापयित्वाऽपूर्वमर्थं दिदृक्षमाणस्य विशुत्सम्पातदर्शनवदादरप्रत्ययत्तमपेक्षमाणादात्मनसोः संयोगात्संस्कारातिशयो जायते । यथा देवहूदे सौवर्णराजतपद्मदर्शनादिति । स्थितिस्थापकस्तु स्पर्शवत् द्रव्येषु वर्तमानो घनावयवसन्निवेशविपिष्टेषु कालान्तरावस्थाविषु स्वाश्रयमन्ययाकृतं यथावस्थितं स्थापयति । स्थावरजंगमेषु विकारेषु घनः शाखादन्तशृङ्गादिषु सूत्रवस्त्रादिषु भुग्नसम्भर्तितेषु तस्य कार्यं लक्ष्यते । नित्यानित्यत्प्रनिष्पत्तयोऽस्य गुरुत्ववत् द्रष्टव्यः ॥ धर्मः पुरुषविशेषगुणः । कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः । अतीन्द्रियोऽन्यमुखसन्निवेशविरोधी पुरुषान्तकरणसंयोगजः विशुद्धाभिसन्निर्धनो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः । अभ्य तु साधनानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि । तत्र सामान्यानि धर्मो श्रद्धा अहिंसा भूत-

१ स्पर्शवत्द्रव्यसंयोगो विरोधी चस्येति विपक्षः, एवमथेऽपि.

२ उत्तरोत्तरप्रत्ययोपेक्षात्. २ पु.

३ सूत्रचर्मवस्त्रकमलादिषु २ पु.

४ इति संस्कारः. पा २ पु

५ संविज्ञान २ पु

६ अभिसन्धिभिसन्धानम्.

हितं सत्यवचनमस्तेयं ब्रह्मचर्यमनुपैवाक्रोधवर्जनमभिधेचनं शुचिद्र-
 व्यसेवनं विशिष्टदेवताभक्तिरुपासोऽप्रमादश्च ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवि-
 शामिज्याध्ययनदानादि ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्यापनया-
 जनानि स्ववर्णनियताश्च संस्काराः । क्षत्रियस्य सम्प्रकप्रनापरिपाल-
 नममाधुनिग्रहो युध्देष्वनिवर्तनं स्वकीयाश्च संस्काराः । वैश्यस्य
 क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः । शूद्रस्य पूर्ववर्णेषु
 पारतन्त्र्यमन्त्रिकाश्च क्रियाः । आश्रमिणां ब्रह्मचारिणो गुरुकुलवा-
 सिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषाग्नीन्वनभिज्ञाचरणादीनि मधुमां-
 सादिवास्वभ्राम्यञ्जनादिवर्जनं च विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारकरय गृह-
 स्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपाजितैर्धैर्भूतमनुष्येदेवपितृब्रह्मरुष्यान्
 पंचानां महायज्ञानां सायंप्रातरनुष्ठानम्, एकाग्रिविधानेन पाकयज्ञ-
 संस्थानां नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामश्याधेपादीनां हविर्पितृसं-
 स्थानां, अग्निष्टोमादीनां च सोमयज्ञसंस्थानां ऋत्वन्तरेषु च ब्रह्मच-
 र्यम्, अपत्योत्पादनं च ॥ ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामाब्दाहि-
 नि, सृत्य वनेषु वासो बल्कलाजिनकेशशर्मश्रुतखरोमधारणं वन्याम्बुहु-
 तातिथिशेषभोजनानि वनस्थस्य । त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्व-
 भूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा संन्यस्य स्वानि कर्माणि यमनियमेष्वप्रम-
 त्तस्य पट्टपदार्यपरिसंज्ञेयानाद् योगस्य साधनं प्रैव्रजितस्य दृष्टश्च प्र-
 योजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादैश्चापेक्षयात्ममनसो संयो-
 गाध्दर्मोत्पत्तिरिति ॥

१ अनुपमा, अवश्रमता.

२ दारपरिपहस्य. २ पु.

३ शालामर्हतीति शालानोऽनिशयेन यानि देशान्तरमिति यायापरस्तयोर्दृत्ते
 अध्यापना देशान्तरगमनादि.

४ परित्तरुष्यान् प्रसरुष्यान् । तत्त्वज्ञानमिति यावत्.

५ प्रसरुष्यान् प्रयोगसाधन. पा. २ पु.

६ मवाजितस्येति. पा. २ पु.

७ भावप्रसादं चित्तप्रसादम्.

८ रितिधर्मः २ पु.

अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितप्रत्यवायहेतुरतीन्द्रियः अत्यदुःखसं-
 म्याख्यानं बोधी । तस्य साधनानि शास्त्रप्रतिषिद्धानि धर्मसाधनविपरी-
 तानि हिंसावृत्तस्तेषां दर्शनी विहिताकरणं प्रमादश्च एतानि दुष्टाभितन्धि
 चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाश्च धर्मोत्पत्तिरिति । अविदुषो रागद्वेषवतः
 प्रवर्तन्ते अधर्माः प्रकृष्टास्त्वल्पाधर्मसहिताद्भ्रष्टेन्द्रप्रजापति पितृमनुष्यलो-
 केष्वाशयानुरूपैरिष्टशरीरेन्द्रियविषयतुलादिभिर्योगो भवति । तथा
 प्रकृष्टाधर्मस्त्वल्पधर्मसहितः त्वेतत्तिर्यग्योनिस्थानेषु निष्टशरीरेन्द्रि-
 यदुःखादिभिर्योगो भवति । एवं प्रवृत्तिवृक्षणाधर्माधर्मसहिताद्देवमानु-
 षतिर्यद्भ्रूकरेण पुनः पुनः संस्रप्रवन्धो भवति । ज्ञानपूर्वकानु कर्मणः
 कृतादसङ्कल्पितकलाद्विशेषः कुत्रे जतस्य दुःखवियोगेणैव जिज्ञासोरा-
 चाद्यमुपगम्योत्पन्नपदुद्गार्धतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य राग-
 द्वेषाभावात्तयोर्धर्मायोरनुत्पत्तौ सञ्चितयोर्निरोधे सन्तोषसुखं शरी-
 रपरिखेदं चात्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तेऽक्षणः केवलो धर्मः
 परमात्मदर्शनं सुखं कृत्वा निवर्तते तदा निर्वाणस्यात्मनः शरीरादि-
 निवृत्तौ पुनः शरीरव्यतुल्यतौ दग्धेन्वनानलवदुपशमो मोक्ष इति ॥

शब्दोऽन्वयगुणः श्रोत्रग्राह्यः क्षणिकः कार्यकारणोपयविरोधी १ ।
 संयोगविभागशब्दजः प्रदेशवृत्तिः समानासमानजातीयकारणकः स च
 द्विविधो वर्णलक्षणाऽवर्णलक्षश्च । (अकार दिवर्गलक्षणः सङ्ख्यादिनि-
 मित्तोऽवर्णलक्षणः ।) तत्र वर्णलक्षणस्योत्पत्तिरात्ममनसोः संयोगस्मृ-
 त्यपेक्षादूर्णोच्छरणच्छा तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमणः आत्मव्युत्तयो-
 गाद्वायौ कर्म जायते । स च वायुरूर्ध्वं गच्छन्कण्ठादीनिमिहन्ति । ततः

१ संविज्ञानं. २ पु.

२ अवश्यकर्तृ वाकरणमथवाकरणञ्च प्रमादवराः, २ पु.

३ ज्ञानपूर्वकानुक्रमणोऽसंक्ल्पितकलाद्विशेषः. पा. २ पु

४ विप्रयोगोपाय. २ पु.

५ इति । धर्मः २ पु

६ कार्यमुत्तरशब्दः वाग्न समोऽविभागशब्द एतदुभयेनाप्यय विरुध्यते.

स्थानवायुसंयोगापेक्षात्स्थानाकाशसंयोगाद्वर्णोदासिः अवर्णलक्षणश्च भे-
रिदण्डसंयोगाद्वेगापेक्षेद्देशोकाशसंयोगादुत्पद्यते वेणुपूर्वाविभागापे-
क्षाद्वेग्याकाशविभागाच्च । शब्दाच्छब्दनिष्पत्तिः शब्दात्संयोगविभक्तानि-
ष्पन्नाद्वीचिसन्तानवच्छन्दसन्तानः । एवं सन्तानेन श्रोत्रदेशमगत-
स्यान्त्यशब्दस्य ग्रहणम् । श्रोत्रशब्दयोः संयोगगमनाभावादप्राप्तस्य
चानुपलब्धेः परिशेषसन्तानसिद्धिरिति गुणपदार्थः समाप्तः ॥

उत्क्षेपणादीनां पञ्चानामपि कर्मसम्बन्धः । एकद्रव्यवृत्तित्वं क्ष-
णिकत्वं मूर्त्तद्रव्यवृत्तिस्मिन्गुणवत्त्वम् गुरुत्वप्रयत्नप्रयत्नसंयोगजन्यत्वं
स्वरूपसंयोगविरोधित्वं संयोगविभागनिर्पेक्षकारणत्वम् असमवायि-
कारणत्वं स्वपराश्रयसमवेतकार्यारम्भकत्वम् समानासमानजातिया-
म्भकत्वं प्रतिनियतजातियोगत्वं दिग्विशिष्टकार्यारम्भकत्वञ्च निशेषः ।
तत्रेत्क्षेपणं शरीरावयवेषु तत्सम्बन्धेषु च यत्पूर्वभागिभिः प्रदेशैः संयोग-
कारणमवोभागिभश्च प्रदेशैर्विभागकारणं कर्मोत्पद्यते गुरुत्वप्रयत्नसं-
योगेभ्यः तदुत्क्षेपणम् । तद्विपरीतसंयोगविभागकारणं कर्मऽवक्षेपणम् ।
ऋजुने द्रव्यम्याप्रावयमानां तद्देशैर्विभागः संयोगच्छ मूर्त्तप्रदेशैरेन
कर्मगावयवी कुटिलः सञ्जयते तदाकुञ्चनम् । तद्विपर्ययेण संयोगवि-
भागोत्पत्तौ येन कर्मगावयवी ऋजुः सञ्जयते तत्संप्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशविभागकारणं तद्रूपमिति । एतत्पञ्चविधमपि कर्म
शरीरावयवेषु तत्सम्बन्धेषु च सम्प्रत्ययसम्प्रत्ययञ्च । यदन्यत्तदप्र-
त्ययमेव । एतेष्वन्येषु च तद्रूपममेव । ननु कर्मणां जातिपञ्चकत्वप्रयुक्तं
गमनात्सर्वेषामपिशेषात् ; सर्वं हि क्षणिकं कर्म चतनमात्रमुत्तममः-
श्रयस्योर्ध्वमधस्तिर्यग्गता परमाणुत्रिरमात्रैः प्रदेशैः संयोगविभागान्
करोति सर्वत्र गमनप्रत्ययोऽविशिष्टः तस्मात्गमनमेव सर्वमिति न वर्गशः-

१ एवं संयोगविभागशब्दनिष्पन्नस्य वीचिसन्तानवत् शब्दस्य सन्ताने श्रोत्रदे-
शम् पृ. २ पृ

प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनादिहोक्षेपणमत्रक्षेपणमित्येवं सर्वत्र वर्गशः
 प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिश्च दृष्टा । तेन तद्धेतुः सामान्यविशेषभेदोऽवग-
 म्यते तेषामुदाद्युपसर्गविशेषात्प्रतिनियतादिग्विशिष्टकार्यारम्भादुपलक्ष-
 णभेदोपि सिद्ध इति । एवमपि चैवेत्यवधारणानुपपत्तिः निष्क्रमणप्रवे-
 शनादिष्वपि वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिदर्शनात् । यदि ह्युत्क्षेपणादिषु
 सर्वत्र वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनाज्जातिभेद इष्यते एवं
 निष्क्रमणप्रवेशनादिष्वपि । कार्यभेदात्तेषु प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्ती
 इति चेत् उक्षेपणादिष्वपि कार्यभेदादेव प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिप्रसङ्गः
 अथ समनेपि वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिभेदे उत्क्षेपणादीनां जातिभेदे न
 निष्क्रमणादीनामित्यत्र न विशेषहेतुरिति चेत् न । जातिसङ्करप्रसङ्गात्
 निष्क्रमणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तौ जातिसङ्करः प्रस-
 ज्यते । कथम् । द्वयोर्द्रष्टोरैकस्मादपवरकार्दपसरकान्तरं गच्छन्तो युग-
 पन्निष्क्रमणप्रवेशनप्रत्ययौ दृष्टौ । तथा द्वारप्रवेशे प्रविशन्ति निष्का-
 मतीनि च । यदि तु प्रतितीराख्यं पनीतं भवति तदा निष्क्रमणप्रत्ययो
 नापि प्रवेशनप्रत्यय इति किं तर्हि गमनप्रत्यय एव भवति । तथा
 नाडिकायां वंशपर्णादौ पतति द्रष्टृणां युगपद्भ्रमणपतनप्रवेशनप्र-
 त्यया दृष्टा इति जातिसंकरप्रसङ्गः । न चैवमुत्क्षेपणादिषु प्रत्ययसंकरो
 दृष्टः । तस्मादुत्क्षेपणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययव्यावृत्तिः निष्क्रमणादी-
 नां तु तात्कार्यभेदादिनि । कथं युगपत्प्रत्ययभेद इति चेत् । अथ मतं यथा

१ इत्यादि. पा. २ पु
 २ तेषामुत्क्षेपणादीनाम्.
 ३ वर्गशः समूहरूपेण.
 ४ अपवरकाद्वासगृहात्
 ५ प्रतितीरा जवनिका.
 ६ प्रसङ्ग इति. पा. २ पु.
 ७ अथ मतमिति. एतच्च पूर्वोक्तस्य विवर्ण यतोऽयं प्राकराणा क्रमो यन्मन्व-
 दुद्वित्य पुनरुक्तमेव निर्देशो वृत्तिविव तस्यापि च प्रतिनिर्देशो भाष्यमिव

जातिसंकरो नास्ति एवमनेककर्मसमावेशोऽपि नास्तीति एकस्मिन्कर्मणि युगपद्गूढाणां भ्रमणपतनप्रवेशनप्रत्ययाः कथं भवन्तीति । न । अवयवावयवविनोदिग्देशविशिष्टसंयोगविभागभेदात् योहि दृष्टाऽवयवानां पार्श्वतः यत्पर्यायेण दिक्प्रदेशैः संयोगविभागान्पश्यति तस्य भ्रमणप्रत्ययो भवति यो ह्यवयविन उर्ध्वप्रदेशैर्विभागमघः संयोगं चावेशते तस्य पतनप्रत्ययः । यः पुनर्नालिकान्तदेशे संयोगं वहिर्देशे च विभागं पश्यति तस्य प्रवेशनप्रत्ययैः । सिद्धकार्यभेदान्निष्कर्मणादीनां प्रत्ययभेदः । भवतूत्क्षेपणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययभेदः निष्कर्मणादीनां तु कार्यभेदादिति ॥

अथ गमनत्वं किं कर्मत्वपर्याय आहोस्विदपरं सामान्यमिति । कुतेस्ते संशयः । समस्तेपूत्क्षेपणादिषु कर्मप्रत्ययवत्गमनप्रत्ययाविशेषात्कर्मत्वपर्याय इति गम्यते, यत्तूत्क्षेपणादिविशेषसंज्ञयाभिहितं तस्मादपरं सामान्यं स्यादिति ॥ न कर्मत्वपर्यायत्वात् आत्मत्वपुरुषत्ववत्कर्मत्वपर्याय एव गमनत्वम् । अथ विशेषसंज्ञायां किमर्थं गमनग्रहणं कृतमिति । न । भ्रमणाद्यवरोधार्थत्वात् । उत्क्षेपणादिशब्दैरनवरुद्धानां भ्रमणपतनस्यन्दनादीनामवरोधार्थं गमनग्रहणं कृतम् । अन्यथाहि यान्येव चत्वारि विशेषसंज्ञयोक्तानि तान्येव सामान्यविशेषसंज्ञाविषयाणि प्रसज्येरन्निति ॥ अथवास्त्वपरं सामान्यं गमनत्वमनियतदिग्देशसंयोगविभागकारणेषु भ्रमणादिष्वेव वर्तते ग-

१ अत्र श्रूमः नावय इत्यादि. पा. २ पु.

२ प्रत्ययो भवतीति पा. २ पु.

३ कार्यभेदात् अवयवावयवविनोरित्यादिग्रन्थेन निरुक्तान्.

४ पूर्वोक्तमभ्यनुज्ञाय संशयितः पृच्छन्तरं दर्शयति अथेत्यादि

५ संशयहेतु पृच्छति कुत इति.

६ उत्तरयति नेत्यादिना.

७ अथ विशेषसंज्ञया. पा. २ पु.

८ चत्वारि. उत्क्षेपणादीनि.

अनशब्दस्तत्क्षेपणादिषु भाक्तो द्रष्टव्यः । स्वाध्वसंगोविभागकर्तृ-
 त्वमाणादिति । सत्प्रत्यक्कर्मविधिः । कथम् । निकीर्षितेषु यज्ञाव्य-
 यनदानरूप्यादिषु यदा हस्तमुत्क्षेपुमिच्छत्यवक्षेप्तुं वा तदा हस्तवत्या-
 न्मप्रदेशे प्रयत्नः सञ्जायते तं प्रयत्नं गुरुत्वं नापेक्षमाणादात्महस्तसं-
 योगादसमवायिकारणाद्धस्ते कर्म भवति । हस्तवत्त्वर्षशरीरावयवेषु
 पादादिषु शरीरे चेति । तत्सन्धेद्वेष्वपि कथम् । यदा हस्तेन मुशले
 गृहीत्येच्छां करोति उत्क्षिपामि हस्तेन मुशलमिति तदनन्तरं प्रयत्न-
 न्नमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगाद्यस्मिन्काले हस्तं उत्क्षेपणकर्मोत्पद्यते
 तस्मिन्नेव काले तं प्रयत्नमपेक्षमाणाद्धस्तमुशलसंयोगान्मुशलैपि कर्म
 भवति । तदनन्तरं दूरमुत्क्षिप्ते मुशले तदर्थेच्छा निवर्तते । पुनरप्य-
 वक्षेपणेच्छोत्पद्यते । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणाद्यधोक्तासंयोगद्व-
 याद्धस्तमुशलयोर्भेगपदवक्षेपणकर्मणी भवतः । ततोऽन्त्येन मुशलकर्मणो
 लूखलमुशलयोर्भिघातात्स्य संयोगः कियते । सच्च संयोगो मुशज्जात-
 वेगमपेक्षमाणो मुशलेऽप्रत्ययमुत्पत्तनकर्म करोति । तत्कर्मभिघा-
 तापेक्षं मुशले संस्कारमारम्भे तमपेक्ष्य मुशलहस्तसंयोगोऽप्ययं
 हस्तेऽप्युत्पत्तनकर्म करोति । यद्यपि प्राक्तनः संस्कारोऽभिघाताद्विनष्ट-
 म् तथापि मुशलोलूखलयोः संयोगः पटुकर्मोत्पादकः संयोगविशेषमावा-
 त्तस्य संस्कारारम्भे साचिऽयसमर्थो भवति । अथवा प्राक्तन एव पटुः
 संस्कारोभिघाताद्विनश्यन्नवस्थित इति । अतः संस्कारवति, पुनः सं-
 स्कारो नास्ति । अतो यस्मिन्नेव काले संस्कारापेक्षादभिघातादऽप्र-
 त्ययं मुशलं, उत्पत्तनकर्म तस्मिन्नेव काले तमेव संस्कारमपेक्षमाणा-
 न्मुशलहस्तसंयोगादप्रत्ययं हस्तेऽप्युत्पत्तनकर्मति ॥ पाणिमुक्तेषु गम-

१ सामान्यादिति. पा. २ पु.
 २ अपेक्षमाणात्. कारणत्वेनापेक्षमाणात्.
 ३ उत्क्षेपणेच्छा.
 ४ वेगाच्च संस्कारम्.

नविधिः । कथम् । यदा तोमरं गृहीत्वा हस्तेनोत्क्षेपुमिच्छोत्पद्यते
 तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणाद्यथोक्ततात्संयोगद्वयात्तोमरहस्तयोर्युगप-
 दाकर्षणकर्मणी भवतः । प्रसारिते च हस्ते तदाकर्षणार्थः प्रयत्ने
 निवर्तते । तदनन्तरं तिर्यग्दूर्ध्वं दूरमासन्नं वा क्षिपामीतीच्छा संजायते ।
 तदनन्तरं तदनु रूपः प्रयत्नस्तमपेक्षमाणस्तोमरहस्तसंयोगो नोदनाख्यः ।
 तन्मात्रोदनारूपाद्यथोक्तात्तोमरे कर्मोत्पन्नं नोदनापेक्षं तस्मिन् संस्कार-
 मारभते । ततः संस्कारनोदनाभ्यां तावत्कर्माणि भवन्ति यावद्वस्ततो-
 मरविभाग इति । ततो विभागान्निवृत्ते नोदने संस्कारादूर्ध्वं तिर्यगासन्नं
 वा प्रयत्नानुरूपाणि कर्माणि भवन्ति आपतनादिति । तथा यन्त्रमुक्तेषु
 गमनविधिः । कथम् यो बंधवान् कृतव्यायामो वामेन करेण धनु-
 र्विष्टम्य दक्षिणेन शरं संघाय सशरां ज्यां गृहीत्वेच्छां करोति
 मज्येष्वर्कैर्कर्मण्येतद्वनुरिति । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्महस्त-
 संयोगादाकर्षणकर्म हस्ते यदैवोत्पद्यते तदैव तमेव प्रयत्नमपेक्षमाणा-
 द्द्वस्तज्याशरसंयोगाज्ज्यायां शरे च कर्म प्रयत्नविशिष्टं हस्तज्याशर-
 संयोगमपेक्षमाणाभ्यां धनुर्ज्याकोटिसंयोगाभ्यां कर्मणी धनुः कोट्यौ-
 रिति एतत्सर्वं युगपत् । एवमाकर्णान्ताकृष्टे धनुषि नातः परमनेन
 गन्तव्यमिति यज्ज्ञानं ततस्तदाकर्षणार्थस्य प्रयत्नस्य विनाश इति ।
 ततः पुनर्मोक्षणेच्छा तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्मांगुलिसंयोगाद्-
 गुलिकर्म । तस्माज्ज्यांगुलिशरविभागः । ततो विभागात्संयोगनाश
 इति ।

१ तोमरं शल्यायं दण्डाकारमस्त्रभेदम् ।

२ इच्छा जायते. पा. २ पु.

३ नोदनाख्यं नोदननामा.

४ तस्मिन्नेव काले पा. २ पु.

५ मुष्टिना गृहीत्वेच्छा पा. २ पु.

६ मज्येषु ज्या मोर्धी, इन्द्राणस्ताभ्यां सहित धनुरिति सघन्धः । सेष्वाकर्ष-
 यामि. पा. २ पु.

७ आकर्णादाकृष्टे.

तस्मिन्निष्टे प्रतिबन्धकाभावाद्यद्वा धनुषि वर्तमानः स्थितिस्था-
 क्तः संस्कारो मण्डलोभूतं धनुर्यथावास्थितं स्थापयति तदा तमेव
 संस्कारमपेक्षमाणोज्ज्याधनुःसंयोगाज्ज्यायां कर्मोत्पद्यते । तत्स्वका-
 रणापेक्षं ज्यायां संस्कारं करोति । तमपेक्षमाण इषुज्यासंयोगो नोद-
 नम् । तस्मादिषावाद्यं कर्म नोदनापेक्षमिवै संस्कारमारभते तस्मात्संका-
 रान्नोदनसहायात्तावत्कर्माणि भवन्ति यावदिषुज्याविभागः । ततो
 विभागान्नोदने निवृत्ते कर्माण्युत्तरोत्तराणि संस्कारादापतनादिति^१ ब-
 हूनि कर्माणि क्रमशः कस्मात्संयोगबहुत्वादेकस्तु संस्कारोऽन्तराले
 कर्मणोऽपेक्ष्य कारणाभावादिति । एवमात्माधिष्ठितेषु सत्प्रत्ययमसत्प्र-
 त्ययं च कर्मोक्तमित्यनधिष्ठितेषु बाह्येषु चतुर्षु महाभूतेष्वप्रत्ययं कर्म
 गमनमेव नोदनादिभ्यो भवति । तत्र नोदनं गुरुत्वद्वयत्ववेगप्रयत्ना-
 न्समस्तान्व्यस्तान्वेक्षमाणो यः संयोगविशेषः । नोदनमभिभागहेतोः
 कर्मणः कारणमिति तस्माच्चतुर्ष्वपि महाभूतेषु कर्म भवति यथा पं-
 काख्यायां पृथिव्यां वेगापेक्षो यः संयोगो विभागहेतुरेकस्य कर्मणः
 कारणं सोऽभिघाताख्यः तस्मादपि महाभूतेषु कर्म भवति यथा पापा-
 णादिषु पादादिभिर्न्ययमानायामभिहन्यमानायां वा पंकाख्यायां पृ-
 थिव्यां यः संयोगो नोदनाभिघानयोरन्वतरापेक्ष उभयापेक्षो वा यः
 संयुक्तसंयोगस्तस्मादपि ये प्रदेशाननुयन्ते नाप्याभिहन्यन्ते तेष्वपि
 कर्म जायते । पृथिव्युदकयोर्गुरुत्वविधारकसंयोगप्रयत्नवेगाभावे सति
 गुरुत्वाद्यद्वेगमनं तत्पतनं यथा मुशळकरीरेण्वादिपूक्तम् । तत्राद्यं
 कर्म गुरुत्वात् । द्वितीयादीनि तु गुरुत्वसंस्काराभ्याम् । द्योतोपू-
 तानापमां स्थलास्त्रिभिसर्पिणं यत्तद्वत्वात्स्थान्दनम् । कथम् । सम-
 न्ताद्भोवः संयोगेनावयविद्वत्त्वं प्रतिबद्धम् । अवयवद्वयत्वमप्येकार्थ-

१ धनुर्ज्यासंयोगाज्ज्यायां शो य पा. २ पु.

२ संस्कारादेवपतनादिति. २ पु.

३ अविभागः. २ पु.

समवेतं तेनैव प्रतिबद्धम् । उत्तरोत्तराणि अवयवद्रवत्वानि संयुक्तसं-
योगैः प्रतिबद्धानि । यदा तु मात्रया सेतुमङ्गः कृतो भवति तदा
समन्तात्प्रतिबद्धस्यावयवविद्रवत्वस्य कार्यारम्भो नास्ति । सेतुसमीप-
स्थस्य त्ववयवद्रवत्वस्योत्तरोत्तरेषामवयवद्रवत्वानां प्रतिबन्धकाभावाद्भू-
त्तिलाभः । ततः क्रमशः संयुक्तानामेवाभिसर्पणं ततः पूर्वद्रव्याविनाशं
प्रबन्धेनावस्थितैरवयवैर्द्विद्रव्यमारभ्यते । तत्र कारणगुणपूर्वक्रमेण,
द्रवत्वमुत्पद्यते । तत्र च कारणानां संयुक्तानां प्रबन्धेन गमनेन यद्-
वयविनि कर्मोत्पद्यते तत्स्यन्दनाख्यमिति । संस्कारात्कर्म इत्यादिपू-
क्तम् । तथा चक्रादिद्रव्यवानां पार्श्वतः प्रतिनियतदिग्देशसंयोग-
विभागोत्पत्तौ यद्ब्रह्मविनि संस्कारादनियतादिग्देशसंयोगविभागनिमित्तं
कर्म तद्भ्रमणमिति । एवमादयो गमनविशेषाः । प्राणारूपे वायौ कर्म
आत्मवायुसंयोगादिच्छाद्वेषमयत्नापेक्षात् जाग्रत इच्छानुविधानात् सु-
षुप्तस्य जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् ॥ आकाशकालदिगात्मनां सत्यपि
द्रव्यत्वे निष्क्रियत्वम् सामान्यादिवदमूर्त्तत्वात् । मूर्तिरसर्गगतद्रव्य-
परिमाणं तदनुविधायिनी च क्रिया । सा चाकाशादिषु नास्तीति ।
तस्मान्न तेषां क्रियासम्बन्धोऽस्तीति । सविग्रहे मनसीन्द्रियान्तरस-
म्बन्धार्थं जाग्रतः कर्मात्ममनःसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नादर्न्वाभि-
प्रायमिन्द्रियान्तरेण विषयोपलब्धिदर्शनात् । सुप्तस्य प्रबोधकाले जी-
वनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् । अपसर्पणमुत्सर्पणं च कर्मात्ममत्तसोः संयो-
गाददृष्ट्यापेक्षात् । कथम् । यदा जीवनमहकारिणोर्धर्मार्धर्मयोर्वैक-

१ मात्रया लेशेन.

२ मात्रयापि सेतुभेद. पा. २ पु.

३ समन्तात्प्रसिद्धत्वादवयवि. पा. २ पु.

४ सेतुसमीपस्थावयवद्रवत्वानाम्. पा. २ पु.

५ इच्छानुविधानदर्शनात्. २ पु.

६ आत्मनोऽभिप्रायानुरोधेन.

स्वात्पूर्वप्रयत्नवैकल्यात्प्राणवायोनिरोधे संत्यन्याभ्यां लब्धवृत्तिभ्यां
 धर्माधर्माभ्यामात्ममनसोः संयोगसचिवाभ्यां मृतशरीराद्विभागकरण-
 मपसर्पणकर्मोत्पद्यते । ततः शरीराद्वाहिरपगतं ताभ्यामेव धर्माधर्मा-
 भ्यामुत्पत्तातिवाहिकैशरीरेण सम्ब्रध्यते तत्संक्रान्तं स्वर्गं नरकं वा ग-
 त्वाऽऽशयानुरूपेण शरीरेणै सम्ब्रध्यते । तत्संयोगार्थं कर्मोपसर्पणा-
 ल्यमिति । योगिनो वैहिरुद्रेचितस्य मनसोऽभिप्रेतदेशे गमनं प्रत्यागमनं
 च सर्गकाले प्रेत्यग्रेण शरीरेण सम्बन्धार्थं कर्मादृष्टकारितम् अन्यदपि
 महाभूतेषु यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यमानं कारणमुपकारापकार-
 समर्थं भवति तदप्यदृष्टकारितम् तथा सर्गादीवणुकर्माग्निवाय्वोरुर्ध्व-
 तिर्ध्वगमनं महाभूतानां प्रक्षोभणमभिपिक्तानां मणीनां तस्करं प्रति-
 गमनमयतोऽप्यस्क्रान्ताभिसर्पणं चेति कर्मपदार्थः समाप्तः ॥

द्विविधं सामान्यं परमपरञ्च एवमिदं सर्वगतमभेदात्मकमनेकवृत्तिः ।
 एकद्विवहुत्वात्मस्वरूपानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । कथम् । प्रतिपेण्डं
 सामान्यापेक्षज्ञानोत्पत्तावन्यासप्रत्ययजनितसंस्कारादतीतज्ञानबन्धप्रत्य-
 यावेक्षणाद्यसमनुगतमास्ति तत्सामान्यम् । तत्र परं सत्तासामा-
 न्यमनुवृत्तिप्रत्ययकारणमेव । यथा परस्परविशिष्टेषु चर्मवस्त्रकम्बला-
 दिष्वन्यस्मिन्नीलाद्रव्यसम्बन्धात्नीलं नीलमिति प्रत्ययानुवृत्तिः तथा
 परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मैश्वविशिष्टा सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः
 सा चार्थान्तराद्वितुमर्हति यत्तदर्थान्तरं सा सत्तेति सिद्धा सत्स-
 दिति प्रत्ययानुवृत्तिः, तस्मात्सत्तासामान्यमेव । अपरं द्रव्यत्वगुणत्व-

१ जीवनसहायवैकल्येन तत्पूर्वकप्रयत्नवैकल्यात्प्राणनिरोधे. २ पु.

२ अतिवाहकप्रत्ययानामित्यतिवाहिकं सूत्रमशरीरम्.

३ स्थूलेन शरीरेण

४ योगिनां च. २ पु.

५ प्रत्ययेण सर्गादीवृत्त्यनेनाभिनवेन शरीरेण.

६ यथा. २ पु.

७ अनुवृत्तिमुद्धि. २ पु.

८ एकस्मात्. २ पु.

कर्मत्वद्यनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं विशेषश्च । तत्र द्रव्यत्वं परस्परविशिष्टेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं गुणकर्मभ्यां व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । तथा गुणत्वं परस्परविशिष्टेषु रूपादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं द्रव्यकर्मभ्यां व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाद्विशेषः । तथा कर्मत्वं परस्परविशिष्टेषूपक्षेपणादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । एवं पृथिवीत्वरूपत्वात्क्षेपणत्वगोत्वपटत्वादीनां प्राप्यप्राणिगतानामनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्धः । तानि द्रव्यत्वादीनि प्रभूतविषयत्वात्प्राधान्येन सामान्यानि स्वाश्रयविशेषकत्वाद्भक्त्या विशेषाख्यानीति लक्षणभेदादेषां द्रव्यगुणकर्मभ्यः पदार्थान्तरं (त्वं) च सिद्धम् । अत एव च नित्यत्वम् । द्रव्यादिष्वनुवृत्तिविषयत्वात्प्रत्ययभेदाच्च परस्परतश्चान्यत्वम् । प्रत्येकं स्वाश्रयेषु लक्षणविशेषाद्विशेषलक्षणाभावाच्चैकत्वम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नदेशानि सामान्यानि तथाप्युपलक्षणनियमात्प्रारणसामग्रीनियमाच्च स्वविषयसर्वगतानि । अन्तरालसंयोगसमवायवृत्त्यभावादव्यपदेश्यानि इति सामान्यपदार्थः समाप्तः ॥

अन्तेभवा अत्याः स्वाश्रयविशेषत्वाद्विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्येष्वप्राकाशकालादिगात्ममनसु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । यथाम्मदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोगानिमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्ह्येता यथा गौः शुक्लः शीघ्रगतिः ककुद्भान् महाघण्ट इति तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां

१ गुणकर्मभ्याम् २ पु.

२ कर्मभ्याम् २ पु.

३ द्रव्यगुणाभ्याम् २ पु.

४ सामान्यं विशेष इति बुद्धधपेक्षम् १।२।३। इत्यादि सूत्रोक्तम्.

५ अन्तेषु २ पु.

६ विरोपकत्वाद्द्वयावर्तकत्वाद्.

७ यथा इति न. २ पु.

नित्येषु तुल्यादृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनः सु चान्यनिमित्तासम्भवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारमयमस्माद्विलक्षण इति प्रत्ययन्यावृत्तिः, देशकालविशिष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च भवति यतस्तेऽन्या विशेषा इति । यदि पुनस्त्यविशेषमन्तरेण योगिना योगजवर्मात्प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं च स्यात्ततः किं स्यात् । नैवं भवति । यथा न योगजाद्धमोदशुक्रे शुक्लप्रत्ययः सजयने अत्यन्तादृष्टे प्रत्यभिज्ञानं यदि स्यात् मिथ्याप्रत्ययः स्यात् । तथेहाप्यन्तविशेषमन्तरेण योगिना योगजवर्मात्प्रत्ययव्यावृत्तिः । प्रत्यभिज्ञानं च भवितुमधिक्रौरोति । अथान्यविशेषेष्वपि परमाणुषु कस्मान्न स्वतः प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं वा कल्प्यत इति चेत् । न । तादात्म्यात् । इह तादात्म्यकल्पनानिमित्तप्रत्ययो भवति । यथा घटादिषु प्रदीपात् न तु प्रदीपे प्रदीपात् । यथाच स्वमात्सादीनां स्वतः एवाशुचित् तद्योगादन्येषाम् तथेहापि तादात्म्यादन्यविशेषेषु स्वतः एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात्परमाण्वादिविभक्तिः इति विशेषपरार्थः ॥

अयुतसिद्धानामाधारभूतानां यः सम्बन्धः इह प्रत्ययहेतुः स समवायः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानां वा अयुतसिद्धानामाधारभूतानां भावेनावस्थितानामिहेदमिति बुद्धिर्यतो भवति यतश्चासंरगतानामधिगतान्यत्वानामनिर्वर्णभावः स समवायारूपः सम्बन्धः । कथम् । यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः सम्बन्धे सति दृष्टः तथेह तत्तुषु पट इह वीरणेषु कट-

१ प्रत्याधार विलक्षणोपमिति प्रथमः २ पु

२ ततः क्रियादिति न २ पु

३ अधिक्रौरोति मिथ्याप्रत्यय इत्यनुपपन्नते । धमान्नप्रथमयावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं वा भवितुमर्हति २ पु सत एव विषयस्य योगिभिरति ज्ञानं न पत्यन्तासत इति भावः

४ इह तदात्मकेष्वन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवति २ पु

५ अविषयभावेनावस्थितानाम् २ पु

इह द्रव्ये । द्रव्यगुणकर्मणि इह द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ता इह द्रव्ये
 द्रव्यत्वमिह गुणे गुणत्वमिह कर्मणि कर्मत्वमिह नित्येऽन्य विशेष
 इति प्रत्ययदर्शनादस्त्येषा सम्बन्ध इति ज्ञायते । न चासौ संयोगः
 सम्बन्धिनामयुतासिद्धत्वात् । अन्यतरकर्मजादिनिमित्तभावाद्विभाग-
 न्तत्वादर्शनादधिकरणधिकर्तृप्रपेरेव भावादिति । स च द्रव्या-
 दिभ्यः पदार्थान्तरं भाववल्लक्षणभेदात् । यथा भावस्य द्रव्यत्वादीना-
 स्वाधारे स्वात्मानुरूपप्रत्ययकर्तृत्वात् स्वाश्रयादिभ्यः परस्परवश्वार्था-
 न्तरभावः तथा समवायस्यापि पञ्जस्वपि पदार्थेषु इहेति प्रत्ययदर्शना-
 त्त्वेभ्यः पदार्थान्तरत्वमिति । न च संयोगवत्त्वानात्वनिति भववर्वालिङ्गा-
 निशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च तस्माद्भाववत्सर्वत्रैकः समवायः । ननु
 द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिर्विशेषणैः सम्बन्धैकत्वात्प-
 दार्थसंकरप्रसङ्ग इति । न । स्वाधाराधेयनियमात् । यद्यप्येकः सम-
 वायः सर्वत्र स्वतन्त्रस्तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति । कथम् । द्रव्ये-
 प्वेव द्रव्यत्वं गुणेप्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वमित्येवमादि । क-
 स्मात् अन्यव्यतिरेकदर्शनात् । इहेति समवायनिमित्तस्य ज्ञानस्या-
 न्वयदर्शनात्सर्वत्रैकः समवाय इति गम्यते । द्रव्यत्वादिनिमित्ताना
 प्रत्ययानां व्यतिरेकदर्शनात्प्रतिनियमोऽपि विज्ञायते । यथा कुण्ड-
 दध्नेः संयोगैकत्वेऽपि भक्त्याश्रयाश्रयिभावनिसम्बन्धत्वात् द्रव्यत्वादी-
 नामपि समवायैकत्वेपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयभावनि-
 यम इति । सम्बन्धनित्यत्वेऽपि न संयोगवदनित्यत्वं भाववदकारण-
 त्वात् । यथा प्रमाणतः कारणानुपलब्धेर्नि योभाव इत्युक्तं तथा स-
 मवायोऽपि । न ह्यस्य कारणं किञ्चिप्रमाणव उपलभ्यत इति ।
 कयापुनर्नृत्त्या द्रव्यादिषु समवायो वर्तते, न संयोग सम्भवति तस्य

१ भावद्रव्यत्वादीनां । २ पु.

२ भावः सामान्यम्.

३ प्रतिनियमो गम्यते. पा. २ पु.

गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । नापि समवायस्त्वैकत्वात् । न चान्य-
 कृत्तरस्तीति । न । तादात्म्यात् । यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य
 भावस्य नान्यः सत्तायोगोस्ति एवमविभागिनो वृत्त्यात्मकस्य समवा-
 यस्य नान्या वृत्तिः तस्मात्स्वात्मवृत्तिः । अत एवार्तान्द्रियः सत्तादीना-
 मिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावालगात्मगतसम्बन्धनाभावाच्च तस्मादिह बुद्ध्य-
 नुपेयः समवायैः ॥

इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये पदार्थोद्देशे
 समवायपदार्थः समाप्तः ।^३

१ तादात्म्यात् भाववत् २ पु.

२ इति सिद्धमिदमितिः शत. २ पु.

३ इति समवायपदार्थः .

इति श्रीमत्प्रशस्तपादाचार्यविरचिते पदार्थसमसप्रकरणे भाष्ये समाप्तम् । पाठः
 २ पु ॥ इति श्रीनारदभारवेदिकपाठशास्त्रामुन्याचार्यश्रीरुष्णाशास्त्रिनिर्मिता
 श्रीमत्प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्यस्य सप्तमोऽध्यायः समाप्तः । शकब्दा-
 १८२२ स १९४६ वैशाखशुक्लदश्याम्